

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ANADOLU'DA HİRİSTİYANLIĞIN
YAYILMA SÜRECİ
(İLK IV YÜZYIL)

Teoman AĞAR

Danışman
Doç. Dr. Bekir Zakir ÇOBAN

İZMİR - 2018

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : TEOMAN AĞAR
Öğrenci No : 2014801023
Tez Başlığı : Anadolu'da Hıristiyanlığın Yayılma Süreci (İlk IV Yüzyıl)

Savunma Tarihi : 04.05.2018
Danışmanı : Doç.Dr.Bekir Zakir ÇOBAN

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>
Doç.Dr.Bekir Zakir ÇOBAN	-Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof.Dr.Ali İhsan YITİK	-Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof.Dr.Mehmet Ali KAYA	- Ege Üniversitesi

İmza

.....
.....
.....

TEOMAN AĞAR tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği (X) / oy çokluğu () ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Metin ARIKAN
Müdür

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Anadolu’da Hıristiyanlığın Yayılma Süreci (İlk IV Yüzyıl)” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../.....

Teoman AĞAR

ÖZET
Yüksek Lisans Tezi
Hristiyanlığın Anadolu'daki Yayılış Süreci (İlk IV Yüzyıl)
Teoman AĞAR

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Bu çalışmanın amacı Hristiyanlığın aşağı yukarı günümüz Anadolu coğrafyası sınırları içerisindeki yayılış süreci hakkında bilgi vermektir. Çalışma “Erken Dönem Anadolu Hristiyanlık Tarihi” konulu bir çatı oluşturma çabası içerisinde dört bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde çalışmanın sınırları çizilmiştir. İlk bölümde konuya altyapı oluşturma için Hristiyanlığın Anadolu’da yayılışına kadar geçen süreçte Anadolu’daki dinler hakkında genel bir çerçeve çizilmiş ve yakın dönemdeki politik yapı hakkında da bilgiler sunulmuştur. İkinci bölümde Hristiyanlığın doğuşu, Anadolu’ya girişi ve daha çok kültürel sınırlarla çizdiğimiz bölgelerdeki başta Pavlus’un misyon yolculuklarıyla yayılışı; üçüncü bölümde yayılma döneminde politik gücün tutumu ile ilk dönem Anadolu merkezli heretik gruplar ele alınmıştır. Son bölüm olan dördüncü bölümde ise baskı döneminden özgürlük dönemine geçiş, kurumsallaşan kilise ile dönemin temel doktrin konusundaki tartışmaları ele alınırken sonuç kısmında değerlendirmelere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hristiyanlık, Erken Hristiyanlık, Anadolu, Anadolu Hristiyanlık Tarihi, Kilise Tarihi, Pavlus.

ABSTRACT
Master's Thesis
Spreading of the Christianity in Anatolia (First IV Century)
Teoman AĞAR

Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences
Department of Philosophy and Religious Sciences

The purpose of this study is to provide information about the spreading process of Christianity in the borders of Anatolia. The study consists of four parts in an effort to form a framework on "Early Christian History of Anatolia".

In the introduction, the boundaries of the study were drawn. In the first chapter, a general framework was drawn about the religions in Anatolia until the spread of Christianity in Anatolia in order to establish the infrastructure for the subject and information about the political structure in the recent period was also presented. In the second chapter, the birth of Christianity, its entry into Anatolia, and more in the regions we have drawn with cultural boundaries, especially the spread of Paul the Apostle' mission journeys, were handled. In the third chapter, the attitude of political power during the period of spread and the first period Anatolian centered heretical groups were discussed. The fourth and last chapter includes the transition from the oppression period to the liberation period, the institutionalized church and the debates on the basic doctrine of the period; in the conclusion, the evaluations were included.

Keywords: Christianity, Early Christianity, Anatolia, Anatolia Christianity History, Church History, Paul the Apostle.

**ANADOLU'DA HİRİSTİYANLIĞIN YAYILMA SÜRECİ
(İLK IV YÜZYIL)**

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
EKLER LİSTESİ	x
GİRİŞ	1

**BİRİNCİ BÖLÜM
HIRİSTİYANLIK ÖNCESİ ANADOLU**

1.1. ANADOLU'DA DİN VE İNANÇ	3
1.1.1. Politeist İnançlar	3
1.1.2. Monoteist İnançlar	8
1.2. ANADOLU'NUN SİYASÎ DURUMU	10
1.2.1. Hellenistik Dönem	11
1.2.2. Roma Hâkimiyeti Dönemi	11

**İKİNCİ BÖLÜM
HIRİSTİYANLIĞIN DOĞUŞU VE ANADOLU'YA GİRİŞİ**

2.1. HİRİSTİYANLIĞIN DOĞUŞU	13
2.1.1. İsa'nın Yaşamı	13
2.1.2. Eski Antlaşma'da İsa İle İlgili İzler	20
2.1.3. Havarilerin Judea Dönemi	21
2.1.4. Yayılma Dönemi	26

2.2. HİRİSTİYANLIĞIN ANADOLU'YA GİRİŞİ	27
2.2.1. Anadolu'da İlk Hıristiyanlar ve Pavlus	27
2.2.2. Pavlus'un Misyon Yolculukları	31
2.2.2.1. Pavlus'un Birinci Misyon Yolculuğu	31
2.2.2.2. Pavlus'un İkinci Misyon Yolculuğu	34
2.2.2.3. Pavlus'un Üçüncü Misyon Yolculuğu	37
2.2.3. Havari Yuhanna ve Asya Bölgesi	40
2.2.3.1. Ephesus / Efes Kilisesi	43
2.2.3.2. Smyrna / İzmir Kilisesi	44
2.2.3.3. Pergamon / Bergama Kilisesi	45
2.2.3.4. Thiatira / Akhisar Kilisesi	45
2.2.3.5. Sardeis / Salihli Kilisesi	46
2.2.3.6. Philadelphia / Alaşehir Kilisesi	47
2.2.3.7. Laodikeia / Denizli Kilisesi	47
2.2.4. Anadolu'nun Diğer Bölgelerinde Yayılma	49
2.2.4.1. Edessa Bölgesi	49
2.2.4.2. Assyria Bölgesi	51
2.2.4.3. Armenia Bölgesi	54
2.2.4.4. Cappadocia Bölgesi	55
2.2.4.5. Bithynia ve Pontus Bölgesi	57

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ROMA İDARESİ ALTINDA HİRİSTİYANLAR

3.1. TUTUKLAMALAR VE İNFAZLAR	59
3.1.1. Pavlus'un Tutuklanması	60
3.1.2. Petrus'un ve Pavlus'un Ölümü	61
3.1.3. Erken Hıristiyan "Şehitleri"	63
3.2. ANADOLU'DA HERETİK GRUPLAR	74
3.2.1. Gnostisizm	75
3.2.2. Monarşianizm	76
3.2.3. Montanizm	78

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ERKEN DÖNEMDEN KURUMSAL DÖNEME GEÇİŞ

4.1. ERKEN DÖNEMDE KURUMSAL İŞARETLER	80
4.1.1. Ruhbanlık (Ordinatio)	80
4.1.2. Kilise Babaları	81
4.1.3. Kutsal Kitap Kanonu	82
4.2. CONSTANTINUS VE ROMA’NIN DOĞU TOPRAKLARI	83
4.2.1. Constantinus’un Dönemi	83
4.2.2. Özgürlük Dönemi	84
4.2.3. Kilisenin Yükseliş Dönemi	85
4.2.4. Contantinus Sonrası Dönemde Hristiyanlık	87
4.3. DOKTRİN AYRILIKLARI VE KONSİLLER	88
4.1.1. Havariler/Kudüs Konsili	89
4.1.3. Birinci Constantinople/İstanbul Konsili (İ.S. 381)	92
SONUÇ	93
KAYNAKÇA	96
EKLER	

KISALTMALAR

Bkz.	Bakınız
ev.	Çeviren
Ed.	Editör
Ed. By	Editör
İ.Ö.	İsa'dan önce
İ.S.	İsa'dan Sonra
s.	Sayfa
ss.	Sayfalar
Trans. by.	Çevirmen

EKLER LİSTESİ

EK 1: Kalenda Nativitatis Domini	s. 117
EK 2: Plinius'un Mektubu	s. 118
EK 3: Pavlus'un Misyon Yolculukları	s. 120
EK 4: Asia İli'ndeki Yedi Kilise	s. 122

GİRİŞ

Neredeyse insanlığın tarihi kadar eski olan dinler dünya tarihinin seyrini değiştiren en önemli faktörlerden biri olmuştur. Dini bu denli önemli yapan ise toplumun en küçük yapısını da içine alan önemli bir değiştirme gücünün olmasıdır.

Şüphesiz ki bu konudaki en dikkat çekici din Hristiyanlıktır. Her ne kadar günümüzde Ortaçağ ile özdeşleşen bir inanç olsa da aslında Hristiyanlığın toplumsal anlamdaki en güçlü dönemi erken dönemi olmuştur. Nitekim bu dönemde baskı ve zulümler yaşanırken bile bir otorite halini alan Hristiyanlık hızla yayılmaya devam etmiştir.

Jerusalem yani bugünkü modern adıyla Kudüs inancın doğduğu topraklar olarak her ne kadar o dönemde önemli olsa da Anadolu inancın toplumsal manada sağlam temellere kavuştuğu stratejik bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bahsedilen dönemde Anadolu'nun sınırları çizmek politik güç dengelerinin sık değişmesi nedeniyle pek mümkün olmasa da en azından herkesin bildiği bugünkü coğrafya sahasını içine aldığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Söz konusu bu alandaki Hristiyanlığın “Erken Dönem” adı da verilen I.ve IV. yüzyıllar arasındaki yayılışı çalışmamızın zaman sınırını çizmektedir. Bu dönem kilisenin kurumsallaşmasından önceki dönemi ifade etmekte olup dönemin sonunda kurumsal sürece geçişin izlerini görmek mümkündür.

Diğer yandan konunun araştırılmasını zorlaştıran temel sebep ise elbette ki kaynakların yetersizliğidir. Elimizdeki en eski ve en temel kaynak Yeni Antlaşma içerisindeki kitaplardır. Ancak bu kitapların oluşma amacı tarihsel bir gerçeği aktarmak olmadığından sınırlı ölçüde yararlı olabilmektedir. Kilise tarihçiliğinin kurucusu olarak bilinen Eusebios'un Kilise Tarihi adlı eseri başka bir kaynak eser olmakla birlikte kaynağın IV. yüzyıla ait olması kendisinden önceki döneme ait olan bilgiler konusunda kaynağı yetersiz kılmıştır. Plinius'un Mektupları ise döneminin somut bir kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kısacası konuyu sınırlayan yüzyılın başından sonuna ilerledikçe daha fazla kaynak dönemi aydınlatmaktadır. Ana kaynakların dışındaki telif eserler ise daha çok bahsedilen kaynakların farklı biçimlerde yorumlanmasından çok da başka bir şey değildir.

Belirttiğimiz sınırlar dâhilinde çalışmanın kronolojik olarak dinî ve politik yapısı zemin oluşturması için kısaca anlatılmıştır. Çalışmanın ana bölümünde ise ağırlıklı olarak kronolojik sıra takip edilse de kimi bölümlerde konunun daha açık ifade edilmesi için tematik yaklaşım ile konu aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Hıristiyanlığın Anadolu'ya girişi, Pavlus'un misyon faaliyetleri ve politik idarenin müdahalesi kısımlarında kronoloji takip edilmiştir. Bölgesel yayılma alanları ele alınırken tematik olarak işlenen konuda bu bölgelerin sınırları ise kültürel açıdan belirlenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HİRİSTİYANLIK ÖNCESİ ANADOLU

Roma öncesi Anadolu denildiğinde burada yaşayan toplulukların tarihinin ne kadar geriye uzanabildiğine dair hiçbir şüphe yoktur. Nitekim güncel kazılar hem bazı bildiklerimizi alt üst etmekte hem de Anadolu halklarının yaşayışları konusunda bizlere farklı bilgiler sunmaktadır. Ancak çok sayıdaki siyasi oluşumun, toplumun ve kültürün var olduğu bu tarihi uzun uzun anlatmak yerine konumuza yakın kısa kesitler sunmak daha uygun olacaktır.

1.1. ANADOLU’DA DİN VE İNANÇ

Anadolu sadece farklı siyasi yönetimlere ev sahipliği yapan bir coğrafya değil farklı kültürlerle ve inançlara da sahip toplulukların da yaşadığı bir coğrafya olmuştur. Bu topluluklardan kimisi politeist kimisi ise monoteist inanca yönelmiş ve sonuç olarak bugün geriye baktığımızda zihnimizde toplamında devasa bir tanrı/tanrıça panteonu yaratmışlardır. Elbette ki zihnimizde canlandırmaya çalıştığımız panteonun tanrı ve tanrıçalarını tek tek ele almak şu an için olanaksız olmakla beraber bu bizi konumuzdan hayli uzaklaştıracaktır. Bu nedenle Anadolu’daki inanç düzenlerinin bir araya gelebildiği çatıyı açıklamak daha doğru ve yerinde olacaktır.

1.1.1. Politeist İnançlar

Türk dilinde “çok tanrıcılık” olarak da bilinen politeizmi en basit ifade ile birden fazla tanrıyı kabul eden öğretiyi olarak tanımlayabiliriz.¹ Kavramın karmaşık yollar ile idrak edilebilmesi manevi hayatın gelişmesini geciktirmiş, bu nedenle de ilk insanlar tabiatı algılamada bazen hayranlık bazen de doğanın gücü karşısında korku duymuşlardır. Bu korku veren güç karşısında çaresiz kalan insan, onu bir tanrı bir ilah olarak görmesi ve ona karşı saygı gösterme mecburiyetini duyması ilk

¹ Orhan Hançerlioğlu, **Felsefe Aksiklopedisi – I**, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1977, s. 263.

dinlerin doğmasına vesile olmuştur.² Gökyüzü olayları, güneş, ay, su, gibi tabiat unsurlarının çeşitli aşamalardan geçerek tanrılaşmaları politeizmi meydana getirmiştir.³

Her dinde çoktanrıcılığın gelişimi basit bir bütünlüğün ürünü değil, çeşitli ve değişken faktörlerin etkisi sonucu ortaya çıkan bir üründür. Fiziksel koşulların, temel özelliklerin, politik koşulların ve tarihsel olayların hepsi tanrıların oluşumunu ve onlara tapım şeklini etkilemiştir.⁴

İçeriği her ne kadar tam olarak bilinmese de inancın tarihi günümüzden yaklaşık 11 bin 500 yıl geriye gitmekle birlikte bilinen en eski tapınağın ya da kutsal alanın inşa edildiği yer bugün Urfa ili sınırları içerisinde kalan Göbeklitepe adı verilen alandadır.⁵ Bölgeyi keşfeden ve buradaki kazıları yürütmüş olan Alman Arkeolog Klasus Schmidt bu alanın merkez kavramının özellikle vurgulandığı bir ritüel merkezi olduğunu, insan biçimli dikilitaşların ise tanrıları, ataları ya da diğer varlıkları temsil etmiş olabileceğini açıklamaktadır.⁶ Elbette ki “Tarih Öncesi Devirler” adı verilen döneme ait toplulukların din ve inanç yaşamlarına dair bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Bunun en doğal sebebi ise tanımlamakta ve anlamakta bize yardımcı olan malzemelerin eksikliğidir.

Diğer yandan Anadolu’nun bilinen en eski adı Hatti Ülkesi olup Hattiler en az İ.Ö. 3. binyıl ortalarından beri küçük beylikler/krallıklar halinde burada yaşıyorlardı.⁷ Burada Hattilerden başka Hurriler, Palalar, Luviler, Pelasglar, Lelegler ve Karlar adıyla bilinen halklar da yaşamaktaydı. Binyılın sonlarından itibaren Hattilerin Hint-Avrupalı kavimlerle karışıp kaynaşması sonucu melez bir halk olan Hititler ortaya çıkmıştı⁸ ve onlar Anadolu’nun ilk büyük siyasî birliğini kurmuştu.⁹ Adları

² M. Kemal Selimoğlu, **İlk İnançlar**, Mozaik Yayınları, İstanbul, 2009, s. 14.

³ Sedat Veyis Örnek, “İlkelerde Dinsel Temel Kavramlara Genel Bir Bakış”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 3-4, 1962, s. 257.

⁴ A. E. Garvie, “Polytheism”, **Encyclopedia of Religion and Ethics**, ed. James Hastings, Edinburg, 1994, vol. 10, s. 113.

⁵ Mehmet Ali Kaya, **İlk Çağ Tarih ve Uygarlığı**, I. Baskı, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2015, s. 12.

⁶ Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe**, çev. Rüstem Aslan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2014, s. 279.

⁷ Ekrem Akurgal, **Anadolu Uygarlıkları**, IX. Baskı, Net Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 30-31.

⁸ Kaya, İlk Çağ, ss. 62-64.

⁹ Füzüzan Kınal, **Eski Anadolu Tarihi**, II. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s. 82.

Tanah/Eski Antlaşma'dan geliyor,¹⁰ bu kanonda onlardan sıkça bahsediliyordu.¹¹

Söz konusu Hitit dini olduğundaysa bu dinin çeşitli faktörler sonucunda İ.Ö. 6. ve 2. binyıl arasındaki birikimin ürünü olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim bu birikim sonucunda Hitit din adamlarının bile resmi bir kült ve panteon olarak düzenlemekte zorluk çektiği karmaşık bir yapı haline gelmiştir.¹² “Kendilerini ‘bin tanrılı halk’ olarak adlandıran Hititler, imparatorluk olma sürecinde karşılaştıkları pek çok kültürün etkisi ile geniş bir panteona sahip olmuşlardır. Önceleri farklı toplulukların kültürel ve dini özellikleri hoşgörü çerçevesinde kabul edilirken bu eylem daha sonra siyasi bir eyleme dönüşmüş ve fethedilen yerlerin tanrıları panteona dâhil edilmeye başlanmıştır. Tanrıların yeryüzündeki temsilcileri olan ve öldükten sonra tanrılaşan Hitit kralları aynı zamanda başrahip sıfatı ile dini otoriteyi kullanarak merkezi otoriteyi de sağlamışlardır. Fethedilen ülkelerin yerel tanrılarının heykellerinin alınıp Hitit tapınaklarına yerleştirilmesi sonucunda panteondaki tanrı sayısı artmıştır.”¹³ Böylelikle de politeizm Hitit döneminde zirveye çıkmıştır.

Urartular ise İ.Ö. 3 bin yıldan beri Van Gölü havzasında kabileler ve aşiretler hâlinde yaşayan, Hurrilerin akrabaları olan bir halktı.¹⁴ Hititler’de olduğu gibi Urartu panteonu da çok sayıda tanrıya ve tanrıçaya sahip olmakla birlikte ülke içerisindeki farklı toplulukları denetim altında tutmak için genişleyen ülke sınırları içerisine giren tanrı ve tanrıçalar Urartu yönetimi tarafından saygı görmüştü ve kabul ediliyordu.¹⁵

Şimdiye kadar bahsettiğimiz Geç Hititler ve Urartular Anadolu’nun yerli halklarıyken Frigler, Ege Göçleri ile dışarıdan gelen ve bugünkü Türkiye’nin batı yarısını işgal eden topluluklardan biridir. Bir Trak/Thrak kabilesi olduğu kabul edilen Frigler Çanakkale ve İstanbul boğazlarını aşarak Anadolu’ya gelmiş ve daha sonra

¹⁰ Marc Desti, **Anadolu Uygarlıkları**, çev. Muna Cedden, III. Baskı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013, s. 49.

¹¹ **Yaratılış** 10:15-18; 15:18-21; 23:3, 5-7, 10, 16-18, 20; 25:9-10; 26:34; 27:46; 36:2; 49:29-30, 32; 50:13; **Çıkış** 3:8, 17; 13:5; 23:23, 28; 33:2-3; 34:11; **Çölde Sayım** 13:29; **Yasanın Tekrarı** 7:1; 20:17; **Yeşu** 1:4; 3:10; 9:1; 11:3; 12:7-8; 24:11; **Hakimler** 1:26; 3:5; **I. Samuel** 26:6; **II. Samuel** 11:3, 6, 17, 21, 24; 12:9-10; 23:39; **I. Krallar** 9:20; 10:29; 11:1; 15:5; **II. Krallar** 7:6.

¹² J.G. Macqueen, **Hititler ve Hititler Çağında Anadolu**, çev. Esra Davutoğlu, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2001, s. 122.

¹³ Kürşad Demirci ve Burcu Falay, “Ana Hatlarıyla Hitit Dini”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 1, 2016, s. 41.

¹⁴ Kaya, İlk Çağ, s. 132.

¹⁵ Altan Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1994, ss. 47-48; Bilge Umar, **İlkçağda Türkiye Halkı**, İnkılâp Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 200.

kendi adlarıyla anılacak olan Phrygia/Frigya bölgesine yerleşmiş, İ.Ö. VIII. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde de krallıklarını kurmuşlardır.¹⁶ Frig dini temelde özgün bir din olmamakla birlikte bu dönemde Ana Tanrıça geleneği belirginlik kazanmış ve Frigya'nın ulusal tanrıçası Kybele olmuştur.¹⁷

Kaystros (Küçük Menderes) ve Hermos (Gediz) ırmaklarının vadilerini iskân eden ve İonia, Phrygia, Mysia bölgelerine komşu olan Lidyalılar da komşuları Frigler gibi tanrılardan daha çok tanrıçalara itibar eden bir topluluktur. Ana Tanrıça Kybele/Kubaba/Kuvava idi ve ondan sonraki itibarlı tanrıçalar arasında Yunanlıların Artemis dediği Artimu bulunuyordu.¹⁸

Likya, Küçük Asya'nın diğer bölgelerine göre kuzeyindeki dağlar sebebiyle her ne kadar kendi içine kapalı bir toplum olsa da Akdeniz'deki önemli limanları sayesinde çeşitli kültürlerle buluşmuş ve bu da bölgede zengin ve karmaşık bir inanç düzeninin oluşmasını sağlamıştır. Burada da tıpkı Anadolu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi hem organize olmuş inançlar hem de kültü bulunmayan sadece adakların sunulduğu tanrılar vardır.¹⁹ “Hitit – Luvi kültürünün etkisiyle şekillenen Likya pantheonu, bu şeklini, Hellen kültürünün mutlak zafere ulaştığı Hellenistik Çağ'a kadar korumuştur.”²⁰

Anadolu yaklaşık olarak İ.Ö. VI. yüzyıldan İ.Ö. IV. yüzyıla yani Büyük İskender'in Anadolu'ya gelişine kadar Pers İmparatorluğu egemenliğine girdi.²¹ Bu dönemde Zerdüş dini yaygın olmakla birlikte Zerdüş (İ.Ö. 1000-600 ya da İ.Ö. 628-551), geleneksel Pers inancında reform yapmış biri olarak kabul edilmektedir.²² Bu dinin eşit güçteki iki tanrısından biri Ahuramazda diğeri ise Ehrimen olarak kabul ediliyordu.²³ Ahuramazda'ya tapım için tapınak inşa etmeyen Persler sadece onun adına sunaklarda ateş yakıyorlardı ve bu ateş tapımı Anadolu'da özellikle Kapadokya bölgesinde oldukça benimsenmiş bir tapımdı.²⁴

¹⁶ Kaya, İlk Çağ, ss. 137-139.

¹⁷ Derman Bayladı, **Dinler Kavşağı Anadolu**, I. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 1998, s. 39.

¹⁸ Kaya, İlk Çağ, ss. 146-151.

¹⁹ N. Eda Akyürek Şahin, “Likya'da Tanrılar ve Kültürler”, **Lukka'dan Likya'ya**, (Ed. Havva İşkan ve Erkan Dündar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 536-537.

²⁰ Tuba Efendioğlu, “Hellenizm ve Roma Çağları Likyası'nda Yerel Kültürler”, **Anadolu Akdenizi Sempozyumu**, Antalya, 4-7.11.2009, s. 112.

²¹ Kaya, İlk Çağ, s. 176.

²² Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi - I**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 376.

²³ Kaya, İlk Çağ, s. 189.

²⁴ Bayladı, s. 51.

Helenistik döneme gelindiğinde çok belirgin olmasa da monoteizme/tek tanrıcılığa doğru bir gidiş olduğunu görmekteyiz. Yunan panteonundaki bazı tanrılar önemini yitirirken doğu etkisiyle ortaya çıkan tanrı ya da tanrıçalar eskilerin bir kaçını birden temsil ediyordu.²⁵ Ayrıca bu dönemin karışık siyasi atmosferi Olimpos tanrılarına olan güveni azaltırken insanların ve devletlerin kaderine egemen olan Tykhe adlı tanrıçanın ortaya çıkmasına yol açmıştır.²⁶ Bünyesinde şans ve talih kavramlarının toplandığı, İ.Ö. 4. yüzyıldan itibaren Yunan dünyasında ve sonrasında Roma İmparatorluğu'nda çok sevilip saygı gören Tykhe ya da Roma'daki adıyla Fortuna;²⁷ Anadolu'da Kybele, Mezopotamya'da İştâr, Suriye'de Astarte, Mısır'da İsis ve Yunanlıların Demeter adını verdikleri tanrıçanın değişikliğe uğramış bir versiyonudur. Dönemin yeni tanrısı Serapis ise Mısır'daki I. Ptolemaios tarafından yüceltilmişti. Anadolu'da özellikle Efes, Milet ve Bergama'da büyük saygı görmüş, İ.S. II. yüzyılda Roma tarafından Bergama'ya yaptırılan tapınak şehrin en büyük yapısı olmuştu.²⁸

Söz konusu Roma devletinin dini olduğunda ise Roma dini İtaliklerin, Etrüsklerin ve Helenlerin etkisi ile sürekli zenginleşmiş ve gelişmişti.²⁹ Devletin geniş coğrafya alanlarına yayılmasının doğal bir sonucu olarak yerel ve yabancı birçok tanrı ve tanrıçayı bünyesinde toplamıştır. Bunun en belirgin örneklerinden birisi de tanrıça Kybele'nin İ.Ö. 214 yılında Anadolu'dan alınıp Roma'da Magna Mater olarak benimsenmesidir.³⁰ Cumhuriyet döneminin sonuna gelindiğinde yaşanan iç bunalım ve sarsıntılardan din de nasibini almıştı. Özellikle de Augustus'un yürüttüğü dinsel restorasyonun ardından yeni bir evreye giren Roma dini, Doğu'nun din ve felsefesinden daha fazla etkilenecek yavaş yavaş monoteizme benzer bir yapıya bürünmeye başlamıştı.³¹ Augustus döneminde Hellenistik dönemdeki "hükümdar kültü" Roma'da "imparator kültü" olarak ortaya çıkmıştı. Roma egemenliği altına girmiş olan halklar bir zamanlar nasıl Hellenistik

²⁵ Bayladı, s. 56.

²⁶ Arif Müfid Mansel, **Ege ve Yunan Tarihi**, IV. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984, s. 512.

²⁷ Emre Okan, "Tykhe ya da Fortuna", **Tykhe Sanat ve Tasarım Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2016, s. 3.

²⁸ Bayladı, ss. 56-57.

²⁹ Paul Poupard, **Dinler**, çev. Muna Cedden, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005, s. 54.

³⁰ Ömer Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt: 29, Sayı: 1-4, 1978, s. 167.

³¹ Poupard, ss. 54-55.

hükümdarlara taptılsa şimdi onun gibi Roma imparatorlarına tapıyor ve egemenliği altında oldukları güce bağlılıklarını bu şekilde gösteriyorlardı.³² Tapım diğer tanrılardan ve tanrıçalardan önce imparatora yapılmak zorundaydı.³³ Böylece de imparator, Roma imparatorluk sınırları içinde yaşayan halkların sosyal yaşamlarındaki zenginliklerin bizzat imparatorlardan gelen bir lütf olduğuna inanmalarını sağlıyor ve özellikle imparatorluğun idaresi altındaki farklı toplumların itaat ve sadakatini sağlıyordu.³⁴

Tüm bunlara ek olarak özellikle Hellenistik dönemde yüksek ve aydın kesim Stoa Felesfesi'ne yönelirken halk arasında başka bir dünya ve yeni bir hayat müjdeleyen gizem dinleri yaygınlık kazanıyordu.³⁵ “İnsanın yaşamını düzenleyecek belli bir ahlaksal davranış modelini sunan, insanı tanrısal yetkinliğe erdştirerek ona tanrısal özü duyumsatmayı amaçlayan, özellikle ölümü ile sonrasını araştırma konusu yapan ve ‘gizem dini’ (mysterion) olarak adlandırılan bu dini Romalılar Yunan dünyasının kültürel dokusuyla örölmüş haliyle tanıdılar ve kabul ettiler.”³⁶

Her birini tek tek açıklamanın nerdeyse imkânsız olduğu tanrı ve tanrıça tapımı yaygın bir inanış olmakla birlikte ticaret gibi faaliyetlerin doğurduğu etkileşim sonucunda ana merkezlerinin dışına hatta o dönemki mevcut sınırların da ötesine geçebildiği görölmektedir. Dönem dönem belirli tanrıların veya tanrıçaların öncelikli olarak yüceltilmesi her ne kadar monoteist bir görüntüyü andırsa da bunun monoteizme yönelme olduğunu söylemek doğru olmayacaktır.

1.1.2. Monoteist İnançlar

Türk dilinde “tek tanrıçılık” olarak da bilinen monoteizmi en basit ifade ile tanrının dünyadan ayrı ve tek olduğunu kabul eden öğreti olarak tanımlayabiliriz.³⁷ Tek tanrı fikrinin kökenine dair farklı yaklaşımlar olmakla kimi araştırmacılara göre

³² Ferit Baz, **Roma İmparator Kültü**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998, ss. 11-12.

³³ Bayladı, s. 64.

³⁴ Adem Yurtsever, “Neokoros Düşüncesinin Kökeni ve Gelişimi: Tanrı, Kutsal Krallık ve Yönetici İlişkisi”, **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 15, Sayı: 2, 2016, s. 2.

³⁵ Mansel, s. 513.

³⁶ Çiğdem Dürüşken, **Roma'nın Gizem Dinleri**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2011, s. 47.

³⁷ Orhan Hançerlioğlu, **Felsefe Aksiklopedisi - VI**, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1977, s. 281.

inancın ilk formu tek tanrı olup çok tanrı fikri sonradan ortaya çıkmıştır ve tek tanrıya inanma aslında ilke bir dönüşür.³⁸ Kimi araştırmacılara göreyse tek tanrı fikri zaman içerisinde gelişmiştir ve her ne kadar içerisinde çok tanrıcılığa ait birtakım unsurlar olsa da tek tanrı; çok tanrıcılığı küçümser ve çok tanrı fikrinden nefret eder.³⁹

Monoteizm her ne kadar sadece Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'i içine alan bir kavram gibi gözükse de bu kesinlikle böyle değildir. Bizim şimdilik Yahudilikten bahsediyor olmamızın sebebi ise konumuz itibari ile Anadolu'daki o dönem monoteizminin Hristiyanlık öncesi temsilcilerinin Yahudiler olmasındandır.

Musevi kelimesi Türkçede Yahudi kelimesi ile eşanlamlı olarak kullanılmakta olup Musa dininden olan kimselere verilen addır.⁴⁰ Yahudiler İ.Ö. XVIII. yüzyıl dolaylarında Kenan ülkesine (Filistin) yerleşmek üzere gelen Sümerli bir kabiledir.⁴¹ Sümer ülkesinin Ur şehrinden Kenan ülkesine gelen bu kabile yani İbraniler, Sami ırkından sayılmaktadırlar. Başka bir görüş ise İbranilerin Kuzey Mezaopotamya'dan gelen Aramiler olduğu yönündedir.⁴²

İsrailoğulları'nın ve eski İsrail dininin kökeni Yahudi geleneğine göre ilk ata, ilk monoteist ve ilk Yahudi kabul edilen İbrahim'e (Avraam) dayanır.⁴³ Yaratılış Kitabı'nda anlatılanlara göre İbrahim'i seçen Tanrı; ona kutsama, ulus olma ve Kenan topraklarını vaat etmiştir. İbrahim de Tanrı'nın sözünü dinlemiş ve harekete geçmiştir.⁴⁴ Bu dönemde Yaratılış Kitabı İbrahim'in Hititler ile ilişkisinden bahsetmektedir. Anlatılanlara göre İbrahim ölen karısı Sara için Hititlerden mezar talep etmiştir.⁴⁵ Bu da İbrahim'in hangi dönemde yaşamış olduğu konusunda elimizdeki delillerden biridir.

İsrail adı ise İbrahim'in oğlu İshak'ın oğlu Yakub'a dayanmaktadır. Tanrı Yakub'a görünüp ona İsrail adını koydu ve ona çoğalmasa emrini vererek

³⁸ Örnek, ss. 260-261.

³⁹ Josiah Royce, "Monotheism", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings, Edinburg, 1994, vol. 8, s. 817.

⁴⁰ Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi – II*, I. Baskı, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul, 2002, s. 432.

⁴¹ Francine Kaufmann ve Josy Eisenberg, "Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik", çev. Mehmet Aydın, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 29, Sayı: 1, s. 268.

⁴² Hikmet Tanyu, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, Bilge Yayınevi, İstanbul, 1979, ss. 16-17.

⁴³ Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, IV. Baskı, İSAM Yayınları, İstanbul, 2012, s. 25.

⁴⁴ *Yaratılış* 12:1-7.

⁴⁵ *Yaratılış* 23:1-20.

kendisinden ulusların doğacağını açıkladı.⁴⁶ İbrahim'e vaat edilen topraklara ise Musa (Moşe Rabenu) tarafından İsrailoğulları'nın Mısır'dan çıkmasıyla tam anlamıyla yolculuk başladı.⁴⁷ Bu çıkış bugün de Fısıh ya da Pesah Bayramı olarak kutlanır. Aynı zamanda bu bayramın adı Hamursuz Bayramı olarak da bilinir.⁴⁸

Bir dizi olaydan sonra 12 İsrail Kabilesi vaat edilmiş toprakları yani Eretz Yisrael'i zapt etti. Ardından da kabileden güçlü biri de kabilesini yönetmeye başladı. Bu kişilere hâkimler adı verilmekteydi. Krallık döneminde ise Bet-Amikdaş (Süleyman Tapınağı) inşa edilmişti.⁴⁹ Kral Süleyman (İ.Ö. 965-930) tarafından yaptırıldığı için Süleyman Mabedi de denilen bu Tapınağın inşasıyla Kudüs, İbraniler'in ya da İsrailoğulları'nın kutsal şehri hâline gelmiştir. Ancak Tapınak Babil istilasıyla 586 yılında yıkılmış, Yahudiler ise Babil'e sürgüne gönderilmişlerdir. Persler, Babil Krallığı'na son verince, sürgündeki Yahudilerin yurtlarına dönmelerine izin verilmiş ve Yahudiler, Babilliler tarafından yıkılan Tapınağın yerine İ.Ö. 515 yılında ikinci bir Tapınak inşa etmişlerdir.⁵⁰

Bu sürgün dönemi konumuz açısından oldukça önemlidir ki bu sürgün döneminde bazı Yahudilerin Anadolu'ya geldikleri ve Yahudiliğin bu dönemde Anadolu'da yayıldığı düşünülmektedir. Böylece İ.Ö. VI. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya yerleşen Yahudiler; Babil, Pers, Hellen ve Roma idaresi altında yaşamlarını sürdürmüşlerdir.⁵¹

1.2. ANADOLU'NUN SİYASÎ DURUMU

Anadolu'da elbette ki çok sayıda farklı medeniyetler hüküm sürmüştür. Az önce inanç kapsamında örnekler verdiğimiz medeniyetler de bunlardan yalnızca bazılarıdır. Ancak konumuz ile bağlantılı olarak Hıristiyanlık öncesi Anadolu'nun siyasi durumundan bahsetmek şimdilik yeterli olacaktır.

⁴⁶ **Yaratılış** 35:9-11.

⁴⁷ **Mısır'dan Çıkış** 12:21-37.

⁴⁸ Hahambaşılık, İbranî Din Bilgisi, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1969, ss. 38-39.

⁴⁹ Yusuf Besalel, **Yahudi Tarihi**, II. Baskı, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul, 2003, ss. 36-37.

⁵⁰ Sedat Kızıloğlu, "İsrail Devletinin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizmin Gelişimi", **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 1, 2012, ss. 39-40.

⁵¹ Siren Bora, **Anadolu Yahudileri**, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, I. Baskı, İstanbul, 2017, ss. 173-175.

1.2.1. Hellenistik Dönem

Büyük İskender'in Pers İmparatorluğu'nu fethettiği tarihten itibaren İ.Ö. 31 yılına kadar süren döneme “Hellenistik Dönem/Çağ” adı verilmektedir. Bu dönem Yunan kültürünün ağır bastığı, sentez kültür yaratma politikalarının uygulandığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵²

Makedonya Kralı İskender, Doğu Seferi'ne çıktığında İ.Ö. 334 yılının bahar ayında Anadolu'ya geçmişti ve onun amacı Ege Denizi'nin iki yakasında bulunan Yunanları tek vücut olarak birleştirmekti ki bunun yolu Yunanları Pers hâkimiyetinden kurtarmaktı.⁵³ Sonunda Hellas'ı, Mısır'ı ve Hindistan'a kadar tüm Önasya'yı imparatorluğu içine almayı başaran İskender,⁵⁴ imparatorluğunu satraplıklara bölmüş ve bu satraplıkların çoğunun başına Makedon ve Yunan kökenli generalleri atamıştı. Ancak onun ani ölümü üzerine bu generaller imparatorluğu parçalanmaktan korumak için imparatorluğun yönetimini aralarında paylaşmış, fakat her birinin tek başına imparator olma mücadelesi parçalanmayı hızlandırmıştır. İ.S. 323-280 yılları arasındaki bu kırk üç yıllık döneme Diadokhlar (Ardıllar ya da Halefler) Dönemi adı verilmektedir.⁵⁵

Diadokhlar bu büyük mirası kontrol etme iddiasıyla birbirlerine karşı çok şiddetli savaşlar vermiş, sonunda ise Mısır'da Ptolemaioslar, Önasya'da Seleukoslar ve Makedonya'da Antigonoslar olmak üzere üç büyük Hellenistik krallık kurulmuştur.⁵⁶ Ayrıca Anadolu'da Pergamon, Bithynia, Pontos, Cappadocia, Armenia ve Kommagene krallıkları kurulmuştur.⁵⁷

1.2.2. Roma Hâkimiyeti Dönemi

“Roma'nın zamanla Güney İtalya'daki Hellen kentleride egemenlik kurması o güne kadar müttefiki olan Kartaca Devleti ile karşı karşıya getirmişti. İ.Ö. 264-241

⁵² Kaya, İlk Çağ, s. 232.

⁵³ Oğuz Tekin, **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 126-127.

⁵⁴ Bülent İplikçioğlu, **Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s. 46.

⁵⁵ Kaya, İlk Çağ, ss. 232-233.

⁵⁶ Yüksek Arslantaş ve Cuma Ali Yılmaz, “Hellenizmin Gölgesinde Diadokhlar Dönemi”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 27, Sayı: 2, 2017,, s. 365.

⁵⁷ Tekin, ss. 149-173.

yılları arasındaki I. Kartaca Savaşı'nın sonunda Batı Sicilya'da ilk Roma eyaleti (provincia) kurulmuştu. İ.Ö. 218-201 yılları arasındaki II. Kartaca Savaşı sonucunda ise Hispania Eyaleti kurulmuş ve bu savaşın sonunda savaş filosunu Roma'ya teslim etmek zorunda kalan Kartaca'nın "büyük siyasal güç" konumunu kaybetmesiyle Roma, Batı Akdeniz Havzası'nın tek siyasal gücü olmuştur.⁵⁸

Diğer yandan Roma'nın doğudaki Hellenistik devletlere karşı başlangıçtaki politikası ise ne bir işgal ne de bir ganimet elde etme çabasıydı. Amaç doğuda herhangi bir devletin fazlaca büyüyerek tehlike teşkil etmesini önlemek ve doğuda siyasî nüfuz elde etmektir. Bunu gerçekleştirip bu devletleri uzaktan idare edebilmek için de onları birbirleri aleyhinde harekete geçiriyordu.⁵⁹

Diğer yandan Pergamon Kralı III. Attalos'un çocuğu olmamıştı ve ölmeden önce hazırladığı vasiyetnamede krallık topraklarının varisi olarak Roma'yı kaydetmişti. Kralın İ.Ö. 133 yılında ölümünün ardından da Roma her ne kadar hanedan üyelerinden II. Eumenes'in direnişiyle karşılaşmışsa da isyancıyı tutuklamış ve İ.Ö. 129 yılında Anadolu'daki ilk eyaletini kurmuştur; Asia Eyaleti (Provincia Asia).⁶⁰ Roma'nın doğudaki ilerleyişine karşı verilen mücadelede Hellenistik krallıklar başarısız olacak ve sonunda tümü Roma egemenliğine geçecektir.⁶¹ Traianus (İ.S. 98-117) döneminde ise Roma İmparatorluğu Britannia'dan Fırat'a, Tuna'dan Afrika'ya kadar en geniş sınırlarına ulaşacaktır.⁶²

⁵⁸ İplikçioğlu, ss. 80-81.

⁵⁹ Sabahat Atan, **Roma Tarihi'nin Ana Hatları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 103.

⁶⁰ Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 24, Sayı: 38, 2005, ss. 14-16.

⁶¹ Tekin, s. 173.

⁶² İplikçioğlu, ss. 109-110.

İKİNCİ BÖLÜM

HİRİSTİYANLIĞIN DOĞUŞU VE ANADOLU'YA GİRİŞİ

2.1. HİRİSTİYANLIĞIN DOĞUŞU

Çalışmamızın bu bölümünde “Hıristiyanlığın Doğuşu” ifadesini kullanmayı uygun bulduk. Tenkitçi bir yaklaşım bu ifadenin bu bölümde kullanılmasını yanlış bulabilir ki bu nedenle bu kullanıma açıklık getirmek gereklidir. Öncelikli olarak Hıristiyanlığın doğuşunu doğrudan İsa'nın doğuşuna bağlamak niyetinde değiliz. Fakat tasnif açısından ve biraz da tarihsel metot gereği bu başlıklandırmayı İsa'nın doğuşuyla sınırlandırmak daha doğru olacağı için yöntemimiz açısından herhangi bir sakıncası olmadığı, aksine yolumuzu açtığı için kullandık.

2.1.1. İsa'nın Yaşamı

Söz konusu İsa'nın yaşamı olduğunda birbirinden çok farklı yaklaşımların ve yorumların olduğu şüphesizdir. Kurtarıcı olarak kabul görmesinin yanı sıra onun hiç yaşamadığını iddia edenler olduğu gibi, tam tersi haç üzerinde ölmeyip uzun bir yaşam sürdüğü de iddialar arasındadır. Biz bu tartışmaları bir kenara bırakıp tarihsel İsa kimliğini teolojik açıklamalar da getirerek aktarmaya çalışacağız.

Öncelikle İsa'nın soyundan bahsetmemiz oldukça önemlidir. Nitekim erken misyon yıllarında özellikle Yahudiler için ifade ettiği anlam açısından soy açıklaması gereklidir.

Ancak İncil yazarlarından Matta'nın ve Luka'nın verdiği farklı bilgiler İsa'nın soyu konusunda küçük bir anlam kargaşasına neden olmaktadır. Matta soy sırasına Davud'un oğlu Süleyman⁶³ ile devam ederken Luka ise Davud'un diğer oğullarından biri olan Natan⁶⁴ ile devam etmiştir. Bu şu anlama gelmektedir ki Matta, Meryem'in nişanlısı Yusuf'un soyunu çizirken Luka ise Meryem'in soyunu çizmiş ve son olarak “damat” olan Yusuf ile bu soyağacını sonlandırmıştır.

⁶³ Matta 1:6.

⁶⁴ Luka 3:31.

Her iki soyağacının da Tanrı tarafından seçilmiş olan İbrahim,⁶⁵ İshak⁶⁶ ve Yakub'un⁶⁷ soyundan olan Davud'a dayanması İsa'nın Mesihliği ve krallık üzerindeki meşruluğunun delilidir; nitekim Tanrı, Eski Antlaşma'da krallığını Davud'un soyundan devam ettireceğini sık sık vurgulamıştır.⁶⁸ Ancak bu krallık bugün anladığımız krallık rejiminden farklı bir manaya gelmektedir. Buradaki "kral" halkını koruyan,⁶⁹ huzur veren,⁷⁰ geçmişte olduğu gibi⁷¹ doyuran,⁷² isteklere sırt çevirmeyen⁷³ ve mükâfatlandırır⁷⁴ bir kraldır.

İsa'nın doğumuna dönecek olursak İncillerin anlattıklarına göre Meryem'in gebeliği Tanrısal lütuf ile gerçekleşmiş,⁷⁵ Roma tarafından Jerusalem/Kudüs yönetimine atanan,⁷⁶ halkın kendisine olan tepkisine ve acımasız bir kral olmasına rağmen otuz yılı aşkın bir süreliğine topraklarında barışı sağlamayı başaran,⁷⁷ Kudüs'te Roma hâkimiyetini sağlamış olan Herodes'in hükümdarlığının son yılında,⁷⁸ ülkede Roma hâkimiyetinin yaşandığı, bağımsızlığın kaybedildiği bir dönemde İsa doğmuştur.⁷⁹ Luka, Roma imparatoru Augustus'un nüfus sayımı yapmak için bir buyruk çıkardığından, herkesin bu sayıma katılmak için kendi kentine gittiğinden bahsetmektedir. Yusuf da nişanlısı Meryem ile birlikte Galile'nin Nasıra Kenti'nden ayrılıp kendi soyundan olan Davud'un kenti Beytlehem'e gittiğini ve Meryem'in İsa'yı burada dünyaya getirdiğini yazmaktadır.⁸⁰

⁶⁵ **Yaratılış** 15:18-21, 17:2-8, 18:18.

⁶⁶ **Yaratılış** 21:12, 26:24.

⁶⁷ **Yaratılış** 33:26.

⁶⁸ **Mezmurlar** 89:35-37, 132:11; **Yeremya** 23:5, 33:15, 26; **Yeşeya** 9:7; **I. Tarihler** 17:11-14; **II. Samuel** 7:12-13, 16.

⁶⁹ **Filipililer** 4:7; **Luka** 4:10, 20:16; **Matta** 9:17, 16:22; **Yahuda** 1:1; **Yuhanna** 17:11-15; **I. Korintliler** 10:1, **I. Petrus** 1:5; **II. Petrus** 2:5, 3:7; **I. Selanikliler** 5:23; **II. Selanikliler** 3:3; **I. Yuhanna** 5:18.

⁷⁰ **İbraniler** 3:18, 4:1-11; **I. Timoteos** 2:1-2.

⁷¹ **Çıkış** 16:4-35.

⁷² **Luka** 9:10-17, 12:22-31, 22:17-19; **Markos** 6:30-44, 8:1-10, 14:22-24, **Matta** 6:25-34, 14:13-21, 15:29-39, 26:26-27; **Yuhanna** 2:1-11, 6:1-14.

⁷³ **Luka** 11:9-10; **Matta** 7:7-11.

⁷⁴ **Luka** 6:20-26; **Matta** 5:1-13.

⁷⁵ **Luka** 1:26-38; **Matta** 1:18-20.

⁷⁶ Geza Vermes, **Ölü Deniz Parşömenleri**, çev. Nurfer Çelebioğlu, Nokta Yayınları, İstanbul, 2005, s. 77.

⁷⁷ Cynthia White, **The Emergence of Christianity**, Greenwood Press, London, 2007, s. 122.

⁷⁸ Vermes, s. 77, White, s. 122.

⁷⁹ J. Jomier, **Mesih İsa'nın Yaşamı**, II. Baskı, Kitab-ı Mukaddes Şirketi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 11.

⁸⁰ **Luka** 2:1-7.

İsa'nın doğumu ile ilgili beyan bugün Katolik olan kiliselerde her Noel arifesinde beyan edilmektedir ki bu metin İsa'nın doğumunun tarihsel olarak hem tam bir açıklaması hem de saptamasıdır.⁸¹ Buna benzer bir tarihlemeyi Süryani tarihçi Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus) da yapmaktadır.⁸²

İsa, kuzeyde Esdrelon ovasını kapayan dağ kümesinin zirvesinde kurulmuş küçük bir yer olan, kış aylarının oldukça sert geçtiği, diğer kasabalar gibi üslupsuz yapılmış bir yığın kulübeden ibaret olup fakirliği gözle görülür bir hâlde olan Nasıra⁸³ kasabasında 30 yaşına gelinceye kadar⁸⁴ sükûnet içerisinde çalışarak hayatını geçirmişti.⁸⁵

İsa'nın çocukluk yıllarına ait yazılan tek olay, Süleyman Mabedi/Tapınak'ta kaybolmasıdır. İsa, 12 yaşındayken ailesi ile beraber her yıl olduğu gibi Fısıh/Pesah Bayramı'nda Kudüs'e gider.⁸⁶ Bu ziyaret tarihi kayıtlardan anladığımız üzere Eski Antlaşma'da da belirtilen⁸⁷ Yahudilerin yılda yaptığı üç hac ziyaretinden biriydi.⁸⁸ Ayrıca hacca gitme taşra Yahudileri tarafından çok sevilen bir merasimdi. Vardıklarında görecekları Kudüs'ün ihtişamını, kurban etme törenini, din kardeşleri ile bir araya geldiklerinde yaşayacakları hazzı düşünerek ve Mezmurlar okuyarak günlerce süren dere tepe aşılarak yapılan bir hac yolculuğuydu Ayrıca bu yolculuk ritüele ulaşmanın ötesine geçerek bir araya gelen insanlar arasında fikir alışverişini mümkün kılıyor ve insanların birbirleriyle kaynaşmasını da sağlıyordu.⁸⁹

Bayram zamanları Tapınak'ın kapısı gece yarısından önce açılıyor ve Tapınak insanların itişip kakıştığı bir yer hâline geliyordu.⁹⁰ Bayram dönüşü İsa'nın ailesi, İsa'yı diğer çocukların yanında zannederek bir gün boyunca yol aldıktan sonra onun diğer çocukların yanında olmadığını fark ederler ve İsa'yı bulmak için Kudüs'e geri

⁸¹ Bkz. EK 1.

⁸² Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), **Abû'l-Farac Tarihi - I**, çev.Ömer Rıza Doğrul, III. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 119.

⁸³ Ernest Renan, **İsa'nın Hayatı**, çev. Ziya İhsan, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964, s. 26.

⁸⁴ Xavier Jacob, **İsa Kimdir?**, Ohan Basımevi, İstanbul, 1992, s. 18.

⁸⁵ Christian W. Troll, "Tarihi Bir Olay Olarak Hristiyanlık", çev. Talip Özdeş, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 1, 1999, s. 257.

⁸⁶ Luka 2:41-51; Kenan Has, "Tarihsel İsa Araştırmaları", **Dinler Tarihi Araştırmaları-III Sempozyum Kitabı**, Ankara, 9-10.06.2001, s. 98; Jacob, İsa, ss. 18-19.

⁸⁷ Çıkış 23:17, 34:23.

⁸⁸ Ali Erbaş, "İslam Dışı Dinlerde Hac", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 5, 2002, s. 106.

⁸⁹ Renan, İsa, ss. 54-55.

⁹⁰ Paul Johnson, **Yahudi Tarihi**, çev. Filiz Orman, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2000, s. 147.

dönerler. İsa'nın ailesi Kudüs'e vardıklarında İsa'yı Tapınakta âlimleri dinler ve onlara soru sorar hâlde buldular.⁹¹ Onu bulduklarında ise söylediği ilk şey “Beni niçin arayıp durdunuz? Babamın evinde bulunmam gerektiğini bilmiyor muydunuz?”⁹² olur. Burada İsa'nın ilk kez “baba” ifadesini kullanması Eski Antlaşma açısından dikkat çekici ve önemlidir.⁹³

İsa'nın kendisinin, annesi Meryem'in, havarilerinin ve yakın çevresinin de Aramice konuştuğu bilinmektedir.⁹⁴ Eski Ahit'te de kullanılmış olan bu dil özellikle İ.Ö. VI. ve II. yüzyıllarda da Pers egemenliği dönemindeki Yahudilerce eski dillerinin yerine benimsenmiştir.⁹⁵ Diğer yandan Büyük İskender döneminde başlayan Yahudi göçü Seleukoslar dönemi olan II. yüzyılda hız kazanmış ve bu dönemden itibaren de Grekçe yaygın dil olarak kullanılmaya başlamıştır ki Septuaginta⁹⁶ bu durumun kanıtları arasında gösterilebilir.⁹⁷ Kısaca şunu söyleyebiliriz ki farklı farklı dayanaklar olmakla birlikte Aramice ve İbranice yanında en azından İsa'nın da Grekçe bildiği görüşler arasındadır.⁹⁸

İsa, 30 yaşına gelinceye kadar Nasıra'da yaşamıştı ve babası Yusuf gibi marangozdu. Marangozluk onu basit gösterecek bir iş değildi. Kendini fikrî çalışmalara veren birinin zanaat öğrenmesi bir Yahudi âdetiydi.⁹⁹

İsa'nın toplum içindeki misyon faaliyeti ise vaftiz olmasıyla başladı.¹⁰⁰ Yahya tarafından Şeria nehrinde vaftiz edilmiş¹⁰¹ ve Tapınakta'yken kendisinin dile getirdiği¹⁰² “oğul” ifadesini bu kez Baba tarafından ilan edilmiş,¹⁰³ Yahya da bu

⁹¹ Has, s. 98; **Luka** 2: 41-47.

⁹² **Luka** 2:49.

⁹³ **Mezmlar** 89:26-28; **II. Samuel** 7:14; **I. Tarihler** 17:13.

⁹⁴ Hacı Çoban, “Arami Göçleri”, **TÜBAR Dergisi**, Sayı:29, 2011,, s. 99; Yakup Tahincioğlu, **Süryaniler**, Butik Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 23.

⁹⁵ William M. Schniedewind, “Aramaic the Death of Written Hebrew and Language Shift in the Persian Period”, **Margins of Writing, Origins of Cultures**, (Ed. Seth L. Sanders), The University of Chicago, 2006, s. 137.

⁹⁶ Septuaginta: Eski Antlaşma'nın en eski Yunanca çevirisidir. İ.Ö. 285-246 yılları arasında Kudüs'ten İskenderiye'ye gönderilen yetmiş (ya da yetmiş iki) kişi tarafından çevrildiği için bu adı almıştır. Bkz. P. W. Skehan, “Septuagint”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 12., s. 920.

⁹⁷ Thomas Michel, **Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş**, Saka Yayıncılık, İstanbul, 2012, ss. 13-14.

⁹⁸ Stanley Porter, “Did Jesus Ever Teach in Greek?”, **Tyndale Bulletin**, Volume:42/2, 1993,, s. 223.

⁹⁹ Renan, İsa, ss. 57-58.

¹⁰⁰ Joseph Ratzinger, **Nasırâlı İsa**, çev. P. Luigi Ianitto, Sak Yayınları, İstanbul, 2010, s. 30.

¹⁰¹ **Luka** 3:21-22; **Markos** 1:9; **Matta** 3:13-15; **Yuhanna** 1:29-33.

¹⁰² **Luka** 2:49.

¹⁰³ **Luka** 3:21-22; **Markos** 1:11; **Matta** 3:17.

konuda tanıklığını sürdürmüştür.¹⁰⁴ En önemlisi de şimdiye kadar sadece peygamberler aracılığıyla konuşan Tanrı ilk kez diğer insanlara da gerçek anlamda sesini duyurmuştur; diğer bir ifadeyle orada olanlar da Tanrı'nın sesini duymuştur.

Bu sıralarda Vali Antipas, kardeşinin karısı Herodya ile evlenmişti; fakat akrabalık bağından dolayı Yahudi şeriatına göre uygun olmayan bu evlilik, muhafazakâr Yahudiler ile Herodes sülalesi arasında yeni bir tartışmanın çıkmasına neden olmuştur.¹⁰⁵ Vaftizci Yahya ise Antipas'a, "Yengenle evlenmen doğru değil" demiş¹⁰⁶ ve bunun üzerine Antipas'ın emriyle tutuklanarak Makero kalesine kapatılmıştır.¹⁰⁷ Başka bir görüşe göre ise Antipas, vaazlarının bağnaz bir devrime neden olmasından korktuğu için Yahya'yı tutuklatmıştır.¹⁰⁸ Yahya'nın tutuklanmasının ardından da İsa Celile/Galile'ye gitmiş¹⁰⁹ ve vaftizden sonra başlayan misyonuna tam manasıyla başlamıştır.

Taberiye/Galile Gölü'nün kıyısındaki Kefernahum'a yerleşen İsa, böylece Hristiyanlığın yayılacağı ilk merkeze yerleşmişti. Nasıra her yere uzak bir yerken, Kefernahum ise kendisini diğer köylerle birleştiren bir göle ve Şam-Mısır yoluna yakın olması nedeniyle de bir gümrüğe sahip, insanlara rahatlıkla ulaşılabilir canlı bir geçit noktasıydı. Ayrıca Petrus'a ait buradaki boş bir ev, ileride İsa ve öğrencilerinin sık sık toplandığı bir yer olacaktır.¹¹⁰

İsa, on iki havarisini seçtikten sonra onlara kendi görevini devretti.¹¹¹ Onları Filistin'de yaşayan insanlara vaaz vermeleri için görevlendirdi. Bu seçilmişlerin ilk göreviydi.¹¹² On iki havarisi ile görevine devam eden İsa, daha sonra yetmiş müridini de ikişerli gruplar hâlinde görevlendirerek çeşitli yerlere yolladı.¹¹³ Havariler bir süre sonra gittikleri köylerden döndüler ve yeniden İsa'nın yanında toplanıp İsa ile birlikte Taberiye Gölü'nün öbür yakasına geçtiler.¹¹⁴

¹⁰⁴ **Yuhanna** 1:34.

¹⁰⁵ **Markos** 6:17; Renan, İsa, ss. 81-82.

¹⁰⁶ **Markos** 6:18; **Matta** 14:3-4.

¹⁰⁷ Renan, İsa, s. 83.

¹⁰⁸ Jomier, s. 21.

¹⁰⁹ **Markos** 1:14-15; **Matta** 4:12-13.

¹¹⁰ Jomier, s. 30.

¹¹¹ K. Bihlmeyer ve H. Tuchle, **I ve IV. Yüzyıllarda Hristiyanlık**, çev. Antun Göral, Güler Matbaası, İstanbul, 1971, s. 15.

¹¹² Jomier, s. 60.

¹¹³ Eusebios, Kilise Tarihi I.10.

¹¹⁴ Jacob, İsa, s. 27.

Fakat İsa'nın vaazları, siyasî ve dinî açıdan nüfuz sahibi olan Ferisiler'i ve Sadukiler'i kaygılandırmakta gecikmedi. Şeriat taraftarı Ferisiler, İsa'nın Tora'ya karşı olan özgür tavrından rahatsızdı. İlerici ve serbest fikirli Sadukiler ise, Mesihçi propagandanın bir karışığa yol açmasını istemiyordu.¹¹⁵ Din bilginleri ise, İsa'yı ortandan kaldırmak için bir bahane arıyorlardı.¹¹⁶ Nitekim mevcut kaynaklar da, İsa'ya karşı en şiddetli tepkinin, topluma egemen olan sınıftan geldiğini doğrulamaktadır.¹¹⁷ Bazılarına göre ise İsa'nın vaazları, Roma otoritesini tanımayı reddeden bağınaz “Yurtseverler/Zealotlar” grubunu hatırlatıyordu ki İsa'nın on iki Havarisinden biri olan Simun eski Yurtseverler'den biriydi.¹¹⁸

İsa, her akşam şehirden ayrılp Kidron Vadisi'ne iniyor ve geceyi Zeytin Dağı'nda geçiriyordu.¹¹⁹ Bu dağ İsa'nın dolaştığı, vaazlar verdiği ve gecelediği bir yerdi.¹²⁰ Fakat Yahuda İskariyot, Yahudi din adamlarıyla anlaşarak İsa'nın saklanmakta olduğu bu yeri onlara söylemiş, ihanetinin karşılığında ise otuz gümüş almıştı.¹²¹

İsa'yı tutuklayan askerler, onu Başkâhin Kayafa'ya getirmiş,¹²² görevi sanıkların suçunu yargılamak olan Sanhedrin sabahın çok erken bir saatinde toplanmıştı. Din bilginlerinin İsa'yı ortadan kaldırabilmesi için halkın isyanına neden olmayacak bir neden bulması gerekiyordu ve İsa'yı köşeye sıkıştırabilmek için pek çok soru soruyorlardı.¹²³ Başkâhin İsa'ya, “Tanrı'nın Oğlu (Mesih) sen misin?” diye sorup, İsa da “Benim.” diye cevap verince, Sanhedrin İsa'nın küfür suçu işlediğine, işlediği suça karşılık da ölüm cezasının uygulanmasına karar verdi.¹²⁴ Aslında Luka İncili'ndeki ifadeden de anlaşılacağı üzere İsa'yı öldürmeye çok önceden karar

¹¹⁵ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 16; Eliade, Dinsel İnançlar-1, s. 382.

¹¹⁶ Jomier, s. 129.

¹¹⁷ Hasan Yıldız, **Ortadoğu'da Dinler Üzerine Bir Araştırma (Yahudilik-Hristiyanlık-İslamiyet)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2008, s. 31.

¹¹⁸ Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi - II**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2003, ss. 382-383.

¹¹⁹ Jomier, ss. 141-142.

¹²⁰ Tanyu, s. 13.

¹²¹ Mahmut Aydın, “Yahuda İskariyot Bir Hain mi? Yoksa Bir Kahraman mı? Yahuda İncili Üzerine Bir Yorum”, **Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırma Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 1-2, 2005-2006, s. 13; Jomier, s. 141; **Luka** 22:3-5; **Markos** 14:10-11; **Matta** 26:14-15.

¹²² **Luka** 22:66; **Markos** 14:53; **Matta** 26:57; **Yuhanna** 18:14-15.

¹²³ Jomier, ss. 129, 154.

¹²⁴ **Markos** 14:61-64; **Matta** 26:62-66.

vermiş olan Sanhedrin, bu sorguda kendilerine uygun bir bahane bulmaya çalışıyordu.¹²⁵

Yahuda ve Samiriye'nin içinde olduğu bu bölge Roma valilerince yönetilmekte; ancak Yahudiler bu idare tarzı içerisinde kendilerine has mahkemelerinde bir tür yargılama özerkliğine sahip olmakla birlikte idam cezası için vali onayının alınması gerekmektedir.¹²⁶ Bu nedenle Sanhedrin, İsa'ya verdiği cezanın uygulanabilmesi için Roma valisi Pilatus'tan onay almaya gitmiştir.¹²⁷

Uzun uğraşlar sonucunda da Vali, kamçılandıktan sonra çarmıha gerilmek üzer İsa'yı askerlere teslim etmiştir.¹²⁸ Çünkü kurallara göre suçlu çarmıha gerilmeden önce nadiren de öldükten sonra mutlaka kırbaçlatılırdı.¹²⁹ Bu işlem “flagrum” denilen, uçlarında kurşun/kemik parçalar bulunan deriden yapılmış bir kırbaç ile yapılırdı. Bu kırbaç öylesine vahşi bir araçtı ki Roma kanunlarında bir Romalı'nın flagrum ile kırbaçlanması yasaktı.¹³⁰ Kini ve öfkesi bitmek bilmeyen Yahudiler, krallık iddiasında bulunan İsa'nın bir haydut, bir hırsız gibi muamele görüp hakaretle ölmesini istiyorlardı.¹³¹ “Nitekim haça germe ile suçlu görülen kişinin sadece acı çekmesi değil aşağılanması da hedefteki temel prensipti.”¹³²

Yahudiler tarafından Kudüs surlarının dışında adı “kafatası” anlamına gelen Golgota'ya götürülüp cuma günü çarmıha gerilen İsa saat üçte ruhunu teslim etmiştir. İsa'nın ölü bedeni kefenlenip Aramatyalı Yusuf'a ait bir mezara konmuştu¹³³ ve bu mezar Yahudi yetkililerin isteği üzerinde Romalı askerler tarafından korunuyordu. Yahudi yetkililerinin bunu yapmaktaki amacı ise İsa

¹²⁵ Luka 22:67-71.

¹²⁶ Bekir Zakir Çoban, “Bir Yahudi Olarak Hz. İsa”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 25, 2007, s. 45.

¹²⁷ Yuhanna 18:31.

¹²⁸ Luka 23:21-25; Markos 15:12-15; Matta 27:23-26; Yuhanna 19:16.

¹²⁹ George Ryley Scott, **İşkencenin Tarihi**, çev. Hamide Koyukan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001, s. 165.

¹³⁰ Kenneth E. Stevenson ve Gray R. Habermas, **İsa'nın Kefeni**, çev. Deminik Pamir, Müjde Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 54.

¹³¹ Renan, İsa, s. 271.

¹³² Teoman Ağar, “Stigmata”, **II. International Symposium on Multidisciplinary Studies (ISMS) Book-Social Sciences-I**, Rome, 18-21.05.2017,, s. 298.

¹³³ Luka 23:33-47, 50-55; Markos 15:22-37, 42-47; Matta 27:32-50, 57-61; Yuhanna 19:17-31, 38-40.

tarafklarlarının bir oyuna neden olmasını önlemektir.¹³⁴ Fakat İsa'nın ölümünden üç gün sonra bu mezar boş bulunmuştur.¹³⁵

Hristiyan inancına göre İsa'nın mezarını ziyarete gelen birkaç kadın mezarın boş olduğunu görmüştür. İki melek, kadınlara İsa'nın dirildiğini bildirmiş ve ardından İsa bu kadınlara görünmüştür. Kadınlar da hemen havarilerin yanına giderek durumu onlara anlatmış, mezara gelen Petrus ve Yuhanna da mezarın boş olduğunu görmüşlerdir. Havarilerin bir arada olduğu sırada, dirilen İsa onlara görünmüş ve Petrus'a bir kez daha kilisenin başkanlık görevini vermiştir. Sık sık öğrencilerine görünen İsa, onlarla konuşup öğütler vermiştir. Dirilişinin kırkinci gününde öğrencileri ile birlikte Zeyinlik Dağı'na çıkan İsa, havarilerine incili dünyanın dört bir yanına yayma ve insanları vaftiz etme görevini verdikten sonra onların gözü önünde göğe yükselmiştir.¹³⁶

2.1.2. Eski Antlaşma'da İsa İle İlgili İzler

Eski Antlaşma'daki izler ya da teolojik ifadeyle peygamberlikler İsa savunması için oldukça değerlidir. Burada "peygamberlik" ifadesinin kullanılmasının sebebi ise Eski Antlaşma'daki metinlerin içeriğinden kaynaklanmaktadır. İçerikte sadece bir müjdenin verilmiyor olması, kehanet kelimesinin ise bahsedilen ifadeleri her ne kadar kapsasa da yeterince uygun bir anlam ifade etmediği için kullanılabilecek en uygun terim "peygamberlik" olacaktır.

Bu bağlamda özellikle Yeşaya 53. ve Mezmur 22. bölüm bu konuda çok dikkat çekicidir. Josh McDowell, Türk diline "Hüküm Gerektiren Kanıt" olarak çevrilen Evidence That Demands a Verdict adlı çalışmasında bu konu üzerinde durmuştur.¹³⁷

İsa'nın bir bakireden¹³⁸ Beytlehem'de doğması,¹³⁹ adının "Immanuel" konulması,¹⁴⁰ İbrahim'in¹⁴¹ İshak'ın¹⁴² ve Yakub'un¹⁴³ soyundan gelmesi, Davud

¹³⁴ Jomier, s. 161; **Matta** 27:62-66.

¹³⁵ Troll, s. 258.

¹³⁶ Jacob, İsa, ss. 40-41; **Luka** 24:1-50; **Markos** 16:1-20; **Matta** 28:1-20; **Yuhanna** 20:1-31.

¹³⁷ Josh McDowell, **Hüküm Gerektiren Kanıt**, çev. Hasan Can, Zirve Yayınevi, İstanbul, 2008, ss. 203-228.

¹³⁸ **Yeşaya** 7:14. (Bkz. **Luka** 1:26-25; **Matta** 1:18)

¹³⁹ **Mika** 5:2. (Bkz. **Luka** 2:4-7; **Matta** 5:2; **Yuhanna** 7:42)

soyu ile kral¹⁴⁴ aynı zamanda da kâhin olması¹⁴⁵ doğumu ve soyu ile kazanmış olduğu haklar hususundaki peygamberliklerden bazılarıdır.

Misyonuna Celile’de başlaması,¹⁴⁶ insanlar üzerinde mucizeler yapması,¹⁴⁷ benzetmelerle öğretmesi,¹⁴⁸ Kudüs’e bir sıpanın üzerinde girmesi¹⁴⁹ de İsa’nın misyonu hususundaki peygamberliklerdendir.

Otuz gümüş karşılığında ele verilmesi,¹⁵⁰ kırbaçlanarak eziyet çekmesi,¹⁵¹ elleri ve ayakları delinerek¹⁵² haydutların arasında çarmıha gerilmesi,¹⁵³ alay edilmesi,¹⁵⁴ kıyafetlerinin kura ile paylaşılması,¹⁵⁵ susadığında ödle karışık şarap verilmesi,¹⁵⁶ “Tanrım, Tanrım, beni niçin terk ettin?” diye haykırması,¹⁵⁷ çarmıha gerildiği yerde karanlık çökmesi¹⁵⁸ ile dirilişi¹⁵⁹ ve göğe çıkması¹⁶⁰ da İsa’nın ölümü konusundaki peygamberliklerden bazılarıdır.

2.1.3. Havarilerin Judea Dönemi

Herkesin bildiği üzere Havari kelimesi Yunanca Apostolos (ἀπόστολος) kelimesinden türemiş olup bu kelime doğrudan İsa’nın On İki Havarisi için

¹⁴⁰ Yeşeya 7:14. (Bkz. Matta 1:23)

¹⁴¹ Yaratılış 12:1-3, 22:18. (Bkz. Luka 3:23-38; Matta 1:1-16)

¹⁴² Yaratılış 21:12. (Bkz. Luka 3:23-38; Matta 1:1-16)

¹⁴³ Çölde Sayım 24:17; Yaratılış 35:10-12. (Bkz. Luka 3:23-38; Matta 1:1-16)

¹⁴⁴ Mezmurlar 89:35-37, 132:11; Yeremya 23:5, 33:15, 26; Yeşeya 9:7; I. Tarihler 17:11-14; II. Samuel 7:12-13, 16. (Bkz. Luka 3:23-38; Matta 1:1-16)

¹⁴⁵ Mezmur 110:4; Zekeriya 6:13. (Bkz. İbranilere Mektup 3:1, 5:5-6)

¹⁴⁶ Yeşeya 9:1. (Bkz. Markos 1:14-15; Matta 4:12-13)

¹⁴⁷ Yeşeya 32:3-4, 35:5-6. (Bkz. Luka 4, 5, 6, 7, 8, 9, 18; Markos 1, 2, 5, 6, 8, 9, 10; Matta 4, 8, 9, 14, 15, 17, 20; Yuhanna 6)

¹⁴⁸ Mezmur 78:2. (Bkz. Luka 6, 8, 13, 14, 15, 19, 20; Markos 4, 12; Matta 7, 9, 13, 18, 20, 21, 22, 25)

¹⁴⁹ Zekeriya 9:9. (Bkz. Luka 19:28-40; Markos 11:1-11; Matta 21:1-11; Yuhanna 12:12-19)

¹⁵⁰ Zekeriya 11:12. (Bkz. Matta 26:14-15)

¹⁵¹ Mezmur 22:16; Yeşeya 53:5; Zekeriya 13:6. (Bkz. Luka 23:16-17; Markos 15:15; Matta 27:26; Yuhanna 19:1)

¹⁵² Mezmur 22:16; Zekeriya 12:10. (Bkz. Luka 23:33; Markos 15:24; Matta 27:35; Yuhanna 19:18, 20:24-28)

¹⁵³ Yeşeya 53:12. (Bkz. Luka 23:33; Markos 15:27-28; Matta 27:38; Yuhanna 19:18)

¹⁵⁴ Mezmur 22:7-8. (Bkz. Luka 23:35-39; Markos 15:16-20; Matta 27:27-31, 39-40)

¹⁵⁵ Mezmur 22:18. (Bkz. Luka 23:34; Markos 15:24; Matta 27:35; Yuhanna 19:23-24)

¹⁵⁶ Mezmur 69:21. (Bkz. Luka 23:36-37; Markos 15:23; Matta 27:33-34; Yuhanna 19:28-30)

¹⁵⁷ Mezmur 22:1. (Bkz. Markos 15:34; Matta 27:46)

¹⁵⁸ Amos 8:9. (Bkz. Luka 23:44-45; Markos 15:33; Matta 27:45)

¹⁵⁹ Mezmur 16:10, 30:3, 118:17. (Bkz. Elçilerin İşleri 13:33, Luka 24:46; Markos 16:6; Matta 28:6; Yuhanna 20:24-28)

¹⁶⁰ Mezmur 68:18, 110:1. (Bkz. Elçilerin İşleri 1:9; Luka 24:50; Markos 16:19)

kullanılmaktadır. Buna göre İsa'nın "Petrus adını verdiği Simun, onun kardeşi Andreyas, Yakub, Yuhanna, Filipus, Bartalmay, Matta, Tomas, Alfay oğlu Yakub, Yurtsever diye tanınan Simun, Yakub oğlu Yahuda ve sonradan İsa'yı ele veren Yahuda İskariyot" İncillerde adları geçen ve bizzat İsa tarafından seçilen havarilerdir.¹⁶¹ Daha önce de bahsettiğimiz üzere Yahuda İskariyot, İsa'yı ele vermiş¹⁶² ve anlatılana göre yaptığından dolayı kendini bir ağaca asarak öldürmüştür.¹⁶³

Havariler; ilk Hristiyan cemaatinin kurucuları, insanoğlunun başkanlığı altında Mesih'in ve geleneğin temsilcileri ve tanıklarıydılar. Fakat içlerinden Petrus kilisenin yükseldiği temel kaya, Apostolik kolejin şefi olarak görülüyordu.¹⁶⁴ O, İsa'nın kilisesini üzerine kuracağı kayadır; "Göklerin Egemenliğinin anahtarlarını sana vereceğim. Yeryüzünde bağlayacağın her şey göklerde de bağlanmış olacak; yeryüzünde çözeceğin her şey göklerde de çözülmüş olacak."¹⁶⁵ Ona koyunları gütmeye ve otlatma yetkisi¹⁶⁶ yani çobanlık yetkisi bizzat İsa tarafından verilmiştir. Tanrı çobandır;¹⁶⁷ Davud kullar arasından seçilip çobanlık eden,¹⁶⁸ İsa ise oğul¹⁶⁹ olan çobandır.¹⁷⁰ Dolayısıyla İsa'nın Petrus'a çobanlık yetkisi vermesi azımsanacak bir imaj gibi gözükmemektedir.

Petrus'un otoritesi Yeni Antlaşma'nın Havarilerin/Elçilerin/Habercilerin İşleri kitabının daha en başında açıkça gözükmektedir. Meryem'in de aralarında olduğu günlerden birinde Petrus topluluğunun içinde ayağa kalkarak önce Yahuda İskariyot'a olanları anlatmış ve Mezmur'a atıfta bulunduktan sonra; "Buna göre, Yahya'nın vaftiz döneminden başlayarak Rab İsa'nın aramızdan yukarı alındığı güne değin bizimle birlikte geçirdiği bütün süre boyunca yanımızda bulunmuş olan adamlardan birinin, İsa'nın dirilişine tanıklık etmek üzere bize katılması gerekir." demiştir. Bunun üzerine de önerilen Barsaba denilen ve Yustus olarak da bilinen

¹⁶¹ Luka 6:12-16; Markos 3:13-19; Matta 10:1-4

¹⁶² Aydın, s. 13; Jomier, s. 141; Luka 22:3-5; Markos 14:10-11; Matta 26:14-15.

¹⁶³ Elçilerin İşleri 1:18.

¹⁶⁴ M. Hans Lietzmann, **Kilise Tarihi - I**, çev. Mehmet Aydın, Litera Türk Yayınları, Konya, 2016, ss. 64, 70.

¹⁶⁵ Matta 16:18-19.

¹⁶⁶ Yuhanna 21:15-17.

¹⁶⁷ Mezmur 23:1, 28:9, 80:1; 95:7.

¹⁶⁸ Mezmur 78:70-72.

¹⁶⁹ Luka 3:21-22; Markos 1:11; Matta 3:17.

¹⁷⁰ Yuhanna 10:11-15.

Yusuf ile Matiya arasında kura çekerek Matiya'yı Yahuda İskariyot'un yerine seçmişlerdir.¹⁷¹ Bu vaaz ve olay Petrus'un otoritesini gösteren açık delillerden biridir.

Petrus'un bundan sonraki açık çağrısı aynı kitapta karşımıza çıkmaktadır. Onun beyanına göre İsa; Davud'un tahtına oturacak, Rab ve Mesih'tir. Bu nedenle günahtan dönmeli, Tanrı'nın vaadiyle uzakta ve yakında olan çocuklar da dâhil herkes vaftiz olmalıdır.¹⁷² Petrus'un bu açık çağrısı oradaki Yahudiler ve diğerleri yani Yahudi olmayanlar ile birlikte uzakta olanlara yani tüm uluslaradır. Çağrısında İsa'nın sözlerine olan bağlılık da önemlidir. Nitekim İsa'nın öğrencilerine son buyruğu "...gidin, bütün ulusları öğrencilerim olarak yetiştirin. Onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un adıyla vaftiz edin. Size buyurduğum her şeye uymayı onlara öğretin..."¹⁷³ olmuştur. Petrus'un bu çağrısı İsa'nın göğe çıkışından on gün sonra,¹⁷⁴ Yahudi inancına göre Musa'nın Tanrı'dan On Emir'i aldığı gün kabul edilen Pentekost (Şavuot) Bayramı¹⁷⁵ sırasında Hristiyan kilisesinin tarihi başlamıştır.¹⁷⁶

Artık havariler tam anlamıyla Tanrı sözünü İsa'nın emriyle bir otorite olarak beyan etmeye hazırdır.¹⁷⁷ Bu görevin Grekçedeki karşılığı "kerygma (κῆρυγμα)" sözcüğüdür ve "...İncilin apostolik ilanı" anlamına gelmektedir. Bu sözcük gerçek anlamda bir otoriteye işaret etmektedir.¹⁷⁸

İsa takipçilerinin sayısı üç bini aşmıştı. Bu takipçiler Petrus'un önderliğinde bir arada yaşıyordu.¹⁷⁹ Havariler gündüzleri genellikle Tapınağın revaklarında ve Sedron/Kidron Vadisi'ne bakan Süleyman Eyvanı denilen revakta toplanırlardı.¹⁸⁰ İnancı yaymak için ise iki yol izleniyordu; birincisi doğrudan yayma ikincisi ise itirazcıların saldırılarını önlemek için mantıksal temellere dayandırarak yapılan

¹⁷¹ **Elçilerin İşleri** 1:12-26. (Bkz. **Mezmun** 109:8)

¹⁷² **Elçilerin İşleri** 2:29-39.

¹⁷³ **Matta** 28:19-20. (Bkz. **Luka** 24:46-47; **Markos** 16:15-16; **Yuhanna** 20:21-23)

¹⁷⁴ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 17.

¹⁷⁵ İbranî Din Bilgisi, s. 40; Yusuf Besalel, **Yahudilik Ansiklopedisi - III**, I. Baskı, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul, 2002, s. 664.

¹⁷⁶ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 17.

¹⁷⁷ **Luka** 24:46-47; **Markos** 16:15-16; **Matta** 28:19-20; **Yuhanna** 20:21-23.

¹⁷⁸ Dursun Ali Aykıt, **Misyon ve İnciller**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2004, s. 36.

¹⁷⁹ B. Z. Çoban, Papalık, s. 28.

¹⁸⁰ Ernest Renan, **Havariler**, çev. Ziya İhsan, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1948, s. 58.

açıklamalar şeklindeydi.¹⁸¹ Takipçiler Rabbin Sofrası denilen “Ekmek Bölme” (Eucharist) için bir araya geliyor,¹⁸² havariler de bunu İsa’nın son akşam yemeğindeki buyruğu nedeniyle¹⁸³ titiz bir disiplin ve ciddiyetle yapıyor, bunu ruhsal beslenme olarak gördükleri gibi fiziksel yenilenme kaynağı olarak da görüyorlardı.¹⁸⁴

“İmanlıların tümü bir arada bulunuyor, her şeyi ortaklaşa kullanıyorlardı. Mallarını mülklerini satıyor ve bunun parasını herkese ihtiyacına göre dağıtıyorlardı.”¹⁸⁵ Bu ifadeden doğrudan bir komünizm çıkarımı yapmak istenilmese de aslında ilk cemaatte geniş bir yardımlaşma açıkça görülmektedir. Bu kardeşlik birliği içerisinde fakirler yoktu; fakat onlar dünyanın sonunu beklemek için özel mülkiyetten feragat ediyor, yeryüzü mülkiyetini hakir görüyorlardı.¹⁸⁶ Muhtemelen de İsa’nın söyledikleri bu kardeşlik üzerinde etkisini gösteriyordu. Çünkü İsa, devenin iğne deliğinden geçmesinin zengin birinin Tanrı Egemenliği’ne girmesinden daha kolay olacağını,¹⁸⁷ Tanrı Egemenliği’nin yoksullara ait olduğunu açıkça bildirmişti.¹⁸⁸ Bu nedenle de imanlılar kendilerini havarilerin öğretilerine, paydaşlığa, ekmek bölmeye ve duaya adanmışlardı.¹⁸⁹

Havarilerin bu hummalı faaliyetleri ve birlik ruhu tüm gücüyle devam ederken Yahudi din adamlarıyla başlarının derde girmesi uzun sürmemiştir.¹⁹⁰ Tutuklanıp hapse atılma gibi bir dizi olaydan sonra başkâhinin önüne getirilen havariler tüm halkın saygısını kazanmış bir Kutsal Yasa öğretmeni olan Gamalyel/Gamaliel adlı bir Ferisinin teolojik mantığa dayalı çözümü neticesinde kamçı cezasıyla tutuk durumundan kurtulmuşlardır.¹⁹¹ Fakat bu olay onların da tıpkı İsa gibi Yahudi otoritesi ile ne derece rahatsızlık yarattığının önemli bir kanıtıdır.

¹⁸¹ Michael A. Smith, “Müjdenin Yayılması”, çev. Sibel Sal ve Levent Kınran, **Hristiyanlık Tarihi**, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2004, s. 78.

¹⁸² **Elçilerin İşleri** 2:42-47.

¹⁸³ **Luka** 22:17-20.

¹⁸⁴ W. B. Frankland, **The Early Eucharist**, Cambridge University Press, London, 1902, ss. 92, 96.

¹⁸⁵ **Elçilerin İşleri** 2:44-45, 4:32-37; Renan, Havariler, ss. 44-45.

¹⁸⁶ Lietzmann, ss. 70-71.

¹⁸⁷ **Luka** 18:25; **Markos** 10:25; **Matta** 19:23-24.

¹⁸⁸ **Luka** 6:20; **Matta** 5:2-3.

¹⁸⁹ **Elçilerin İşleri** 2:42.

¹⁹⁰ Bekir Zakir Çoban, **Geçmişten Günümüze Papalık**, I. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2009, s. 28.

¹⁹¹ **Elçilerin İşleri** 5:17-40.

Yardımların dağıtımı ve yönetimi Petrus denetiminde on iki havariye ait olmakla birlikte bu iş havarilerin esas işini yapmasına engel oluyordu.¹⁹² Nitekim İsa adına vaftiz, günahları affetme ve kurtuluş (Eucharist) ayinini yerine getirme İsa tarafından verilen temel görev ve yetkiydi.¹⁹³ Bunun üzerine İstefan, Filipus, Prokorus, Nikanor, Timon, Parmenas ve Antakyalı Nikolas adındaki “Yedi Yardımcı” maddi hayır işlerindeki düzenin tesisi için havariler tarafından görevlendirildi.¹⁹⁴ Hristiyanlığın erken döneminde oluşmaya başlayan ilk ruhban sınıfı, yaptığı işlerin karşılığında hiçbir ücret almıyor, üyeleri de diğer insanlar gibi bir işte çalışarak para kazanıyordu.¹⁹⁵

“Ferisîler, diaspora Yahudileri (Helenistler) içinden Hristiyanlığı kabul edenlere düşmandı; onları Tapınağa ve Kutsal Yasaya karşı olmakla suçluyorlardı.”¹⁹⁶ Helenistler adıyla bahsedilen Yahudi grup kutsal yazıları Grekçe okurdu. Onlar dışarıdan gelmiş Yahudilerdi ve kendi içlerinde Yahudi kanından gelenler ve sonradan Yahudiliğe geçenler olarak da ikiye ayrılıyorlardı. Kudüs’te diğer Yahudilerden ayrı mahallelerde yaşarlardı ve ayrı sinagogları vardı.¹⁹⁷ Seçilmiş Yedi Yardımcı’dan biri olan İstefan/Stephan da Eski Yunanca konuşan Helenistlerden biriydi.¹⁹⁸ O yaşadığı çekişmeler sonucunda Tanrı’ya küfür suçlamasına maruz kalmış, onu bununla suçlayanlar halkı, ihtiyarları ve din bilginlerini kışkırtmış ve yalancı tanıklarla Yüksek Kurul’un önüne çıkmasını sağlamışlardır.¹⁹⁹ İstefan, kurul üyelerini kızdıracak suçlamaları neticesinde şehrin dışına çıkarılmış ve muhtemelen İ.S. 36-37 yılları arasında taşlanarak öldürülmüştür.²⁰⁰ O, Mesih’in Müjdesi için kanını ve hayatını vermekten mutluluk duyan ilk kişiydi; dolayısıyla ona “Proto-Martyr/Proto Şehit” denmektedir. Ayrıca

¹⁹² Bihlmeyer ve Tuchle, ss. 17-18; Lietzmann, s. 70.

¹⁹³ Troll, s. 259.

¹⁹⁴ **Elçilerin İşleri** 6:1-7.

¹⁹⁵ Albert Houtin, “Hristiyanlığın Kısa Tarihi”, çev. Abdurrahman Küçük, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 15, Sayı: 1, 1982, s. 442.

¹⁹⁶ Eliade, Dinsel İnançlar-II, s. 392.

¹⁹⁷ Renan, Havariler, ss. 77-78.

¹⁹⁸ W. Ward Gasque, “Kilise Büyüyor: Kudüs’ten Roma’ya”, çev. Sibel Sel ve Levent Kınran, **Hristiyanlık Tarihi**, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2004, s. 59.

¹⁹⁹ **Elçilerin İşleri** 6:8-14.

²⁰⁰ Eliade, Dinsel İnançlar-II, s. 392.

İstefan, “Archdeacon/Başdiyakoz” olarak da bilinir, çünkü Hristiyan cemaati tarafından seçilen ve Havariler tarafından atanan yedi kişinin ilkidir.²⁰¹

2.1.4. Yayılma Dönemi

İstefan’ın öldürülmesi Kudüs Hristiyanları’na özellikle de Helenistler’e karşı zulüm patlamasının başlangıcıydı. Ev ev dolaşarak, kadın ve erkek demeden imanlılar dışarı sürükleniyor, hapse atılıyordu.²⁰² Yaşanan bu zulümler nedeniyle birçok Hristiyan Kudüs’ten kaçmak zorunda kalırken²⁰³ öte yandan Kudüs’ü terk edenler gittikleri yerlerde İsa’nın mesajını yayarak yeni inancın yayılmasını sağlayacaklardır.²⁰⁴ İstefan’ın öldürülmesi İsa taraftarlarını sindirmeye yetmediği gibi çoğalarak sayılarının artmasına ve kiliselerin kurulması sürecine hız kazandırmıştır. Ayrıca İtalya’dan Hindistan’a kadar en azından kentlerde Eski Yunanca biliniyor olması da Hristiyanlığın yayılmasını kolaylaştırmış, inancı yaymak için bu dil kullanılmıştır.²⁰⁵ Böylelikle de Erken Hristiyanlık/Kilise Tarihi’nin yeni bir dönemine geçilerek Hristiyanlığın “yayılma dönemi” tam anlamıyla başlamıştır.

Hristiyanlığın Yahudiye dışında yayılmaya başladığı sırada, İsa’nın havarilerinden Philippus/Filipus, Samiriye’deki halkı vaftiz etmiştir. Onun vaftiz ettiklerinden biri de Kudüs’e ibadet için gelen Etiyopya/Habeş kraliçesi Kandaki’nin hadım veziridir.²⁰⁶ O, Falaşa/Beta Israel adı verilen ve soyları Kral Süleyman ile bağdaştırılan Yahudilerin ülkesindendir.²⁰⁷ Bacos adındaki bu Yahudi vezirin vaftiz olmasıyla Etiyopya Kilisesi’nin tarihi başlatılsa da bunun sadece şahsi bir iman

²⁰¹ F. X. Weninger, **Life of the Saints - II**, P. O’shea Publisher, New York, 1876, s. 809.

²⁰² **Elçilerin İşleri** 8:3.

²⁰³ **Elçilerin İşleri** 8:1; Gasque, Kilise, s. 59.

²⁰⁴ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 18; Annemarie Schimmel, **Dinler Tarihine Giriş**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1955 s. 126.

²⁰⁵ Gasque, Kilise, ss. 66-67.

²⁰⁶ **Elçilerin İşleri** 8:27-38.

²⁰⁷ Dursun Ali Aykıt, “Falaşalar veya Etiyopya Yahudileri”, **Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırma Dergisi**, Cilt: 11, Sayı: 2, 2014, ss. 36-37.

olduğu da iddialar arasındadır.²⁰⁸ Ondan sonra ise Corneille/Kornelyus adındaki Romalı bir yüzbaşı, putperestlikten yeni inanca geçmiştir.²⁰⁹

Kudüs'ten ayrılan Hristiyanların gittikleri en önemli yerler ise Suriye, Antakya, Kıbrıs, Kuzey Afrika ve Fenike olup, bu yerlerden bazıları ilk dönem Hristiyanlığının merkezi hâline gelecektir.²¹⁰

2.2. HİRİSTİYANLIĞIN ANADOLU'YA GİRİŞİ

2.2.1. Anadolu'da İlk Hristiyanlar ve Pavlus

Akdeniz'e doğru ilerleyen Hristiyan grup, Kıbrıs ve Antakya'ya gelerek İsa'nın mesajını başarıyla duyurmuşlardı. Kudüs'ten gelen bu göçmenler her ne kadar Kudüs'tekiler tarafından isteksizce kabul edilse de Yahudi kökenli olmayan “ulusların” iman etmesini sağlayan devrimin ilk adımını atmışlardır.²¹¹ Bu sırada 78 yaşındaki İmparator Tiberius'un ölümüyle (İ.S. 37) Caligula lakabıyla anılan Gaius Iulius Caesar Germanicus'un imparatorluk dönemi (İ.S. 37-41) başlamış,²¹² Havarilerin Antakya'ya gelmesi ve inancın buradan imparatorluğa yayılmaya başlaması işte bu kısa dönemde gerçekleşmiştir.²¹³ Böylelikle Hristiyanlığın Anadolu'ya girişi Antakya üzerinden gerçekleşecektir.

Antioch/Antakya, Seleukos/Selevkos İmparatorluğu döneminde ve imparatorluğun kurucusu Büyük İskender'in generallerinden biri olan Selevkos I. Nikator tarafından inşa edilmesiyle şehrin tarihi başlamıştır.²¹⁴ Şehir avantajlı coğrafi konumu nedeniyle önemli bir ticaret alanı hâline gelmiş ve böylelikle de kolayca zenginleşmiş ve kente “civitas libera” yani “özgür kent” statüsü verilmiştir. Bu statü Roma döneminde de IV. yüzyılın sonuna kadar devam

²⁰⁸ Dursun Ali Aykıt, **Etüpyopya Kilisesi**, I. Baskı, Ayışığı Kitapları Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 17-18.

²⁰⁹ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 19; **Elçilerin İşleri** 10.

²¹⁰ B.Z. Çoban, Papalık, s. 28.

²¹¹ Gasque, Kilise, s. 59.

²¹² Tekin, ss. 228-229.

²¹³ Gürhan Bahadır, “Kuruluşundan IV. Yüzyıla Kadar Antakya”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 13, 2010, s. 356.

²¹⁴ Bahadır, Antakya, ss. 350-351.

etmiş,²¹⁵ Antakya Roma'ya bağlı kaldığı sürece kentin belirli sınırlamalarla da olsa özgürlüğünün korunmasına devam edilmiştir.²¹⁶

İ.S. 312-315 yıllarında Filistin Kayseriyesinde episkoposluk yapan ve kaybolmuş pek çok yazıyı toplayıp II.-III. yüzyıl Hristiyanlığı hakkında bize oldukça değerli bilgiler sunan Eusebios'un²¹⁷ verdiği bilgilere göre Antakya Kilisesi'ni kuran kişi Petrus'tur ve Petrus burada yedi yıl görev yapmıştır.²¹⁸ Fakat Antakya merkezli faaliyetlerini yürüten en önemli isim ise kuşkusuz Tarsuslu Saul olan Romalı adı ya da lakabıyla bilinen Pavlus'tur.²¹⁹

Bu dönemde havarilerin Yahudi bir aileden gelip Filistin kökenli olması gerektiği inancı vardı.²²⁰ Fakat kültürlü bir diaspora ailesine mensup olan Pavlus, Tarsus'ta doğmuştu.²²¹ Saul adı onun İbrani kökenlerini işaret ediyordu ve muhtemelen de bu isim ona İsrailoğulları tarihindeki meşhur kral Saul'dan hareketle verilmişti.²²² Soyunun Banyamin Oymağı'na dayandığını söyleyen Pavlus,²²³ Yunan felsefesinin ve medeniyetinin hüküm sürdüğü çevrede yetişip, iyi bir eğitim alıp kendini yetiştirmiş biriydi.²²⁴ Onu diğer havarilerden ayıran belki de en önemli özellik buydu. Nitekim Petrus ile kardeşi Andreas ve Yakub ile kardeşi Yuhanna balıkçı,²²⁵ Matta ise vergi toplamakla görevli bir memurdu.²²⁶ Diğer havarilerin meslekleri hakkında bir bilgimiz olmasa da en azından Pavlus'un bahsettiğimiz beş havariden farkı iyi bir din eğitimi almış olmasıydı; "...Kudüs'te Gamalyel'in dizinin dibinde büyüdüm. Atalarımızın yasasıyla ilgili sıkı bir eğitimden geçtim..."²²⁷ Onun

²¹⁵ Aziz S. Atiya, **Doğu Hristiyanlığı Tarihi**, çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul, 2005, s. 189.

²¹⁶ Kamil Doğancı, "Antik Kaynaklara Göre Bithynia'daki Civitas'lar", **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 14, Sayı: 24, 2013, s. 180.

²¹⁷ Yasin Meral, **Yeni Ahit Kanonu'nun Oluşumu (I-IV. Asırlar)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2007, s. 109.

²¹⁸ Eusebios, *Kilise Tarihi* III.36.

²¹⁹ Gasque, *Kilise*, s. 60.

²²⁰ W. M. Ramsay, **Tarsus: Aziz Pavlus'un Kenti**, çev. Levent Zoroğlu, I. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 3.

²²¹ Münir Yıldırım, "Tarsus'un Dini Tarihine Tarihsel Bir Yaklaşım", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 2, 2006, s. 110.

²²² Şinasi Gündüz, **Pavlus: Hristiyanlığın Mimarı**, IV. Baskı, Ankara Okulu Yayınları, 2014, Ankara, s. 32.

²²³ **Filipililer** 3:5; **Romalılar** 11:1.

²²⁴ Yıldırım, s. 110.

²²⁵ **Luka** 5:10; **Markos** 1:16-19; **Matta** 4:18-21.

²²⁶ **Luka** 5:27; **Markos** 2:14-16; **Matta** 9:9-11.

²²⁷ **Elçilerin İşleri** 22:2-3.

Tarsus'ta yaşadığı dönemde insanlar çok tanrılı dinlere inansa da²²⁸ Tarsus 300.000 nüfuslu bir üniversite kenti olup,²²⁹ İ.S. I. yüzyıl boyunca Cilicia/Kilikya'nın en büyük kentiydi.²³⁰ Yani aynı zamanda Pavlus kent kültürü ile yetişmiş biriydi.

Pavlus, bir İsa takipçisi olmadan önce, diğer Yahudi din adamları gibi Hristiyan ya da diğer bir deyişle İsa taraftarı düşmanıydı.²³¹ Pavlus'a göre İsa'ya inanlar Kutsal Yasa'dan sapıyordu.²³² O, Hristiyan hareketine karşı çıkmış,²³³ hatta ilk iman şehidi İstefan'ın ölümünü onaylayanlardan biri olmuştur.²³⁴ Bu da onun Rabbi olabileceğine işaret etmektedir²³⁵ ki bu da I. yüzyılda Sanhedrin kurulunun seçilmiş üyelerine verilirdi.²³⁶ Böylelikle ilk kez İstefan'ın ölümü sırasında karşımıza çıkan Pavlus'un İstefan'ın öldürülmesinin ardından da başlayan zulüm döneminde İsa taraftarlarını ev ev dolaşarak kadın ve erkek demeden tutukladığı anlatılanlar arasındadır.²³⁷ Diğer yandan Pavlus'un tanınmışlığı ve bulunmuşluğu konusundaki tartışmalardan yola çıkan araştırmacılar onun bu zulümleri ve takipleri Kudüs'te değil Şam'da ve Antakya'da yapmış olabileceğini işaret etmektedir. Ortak olan görüş ise onun İsa taraftarlarına karşı yürüttüğü muhalefet ve şiddet sonucunda takdir kazanmış olmasıdır.²³⁸

Başkâhine giden Pavlus Şam'daki havralara verilmek üzere mektuplar yazmasını ister. Amacı İsa'nın yolunda yürüyen kadın erkek, kimi bulursa tutuklayıp Kudüs'e getirmektir. Ancak Şam'a yaklaştığı sırada “Şam Vizyonu” denilen olayı yaşar; İsa ile karşılaşır.²³⁹ Aslında vizyon, genel olarak rüyada kendinden geçme ve

²²⁸ Hikmet Öz, **Bilinmeyen Tarsus**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 38.

²²⁹ Kitab-ı Mukaddes Şirketi, **Tarsuslu Elçi Pavlus**, Kitab-ı Mukaddes Şirketi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 4.

²³⁰ Ramsay, 152.

²³¹ Yıldırım, s. 111.

²³² Tarsuslu Elçi Pavlus, s. 6.

²³³ Gasque, Kilise, s. 60.

²³⁴ **Elçilerin İşleri** 8:1.

²³⁵ Gündüz, Pavlus, s. 31.

²³⁶ Besalel, Ansiklopedi-II, s. 515.

²³⁷ **Elçilerin İşleri** 8:3.

²³⁸ Gündüz, Pavlus, s. 37.

²³⁹ **Elçilerin İşleri** 9:1-9.

hipnoz durumundayken görülen ve yaşanan durumun adı olarak ifade edilmektedir. Fakat ilerleyen zaman içerisinde ilahi vahyin bir aracı olarak görülecektir.²⁴⁰

Şam'da Hananya adındaki İsa'nın öğrencisi tarafından vaftiz edilen Pavlus kısa bir inzivanın ardından İsa'nın misyonuna dâhil olur. Şam'daki misyon faaliyetlerinden rahatsız olan Yahudiler Pavlus'un peşine düşer ve o da kentten ayrılarak Kudüs'e gider. Pavlus diğer öğrencilere katılmaya çalışsa da öğrenciler hem onun yaptıklarına şaşkındılar hem de ondan korkuyorlardı. Ancak Barnaba'nın onun iyi işlerinde tanıklıkta bulunmasıyla Pavlus da öğrencilere dâhil olmuş ve şimdi de Kudüs'te misyon faaliyetlerine başlamıştır. Ancak burada da Helenist Yahudiler onu öldürmeye kalkınca memleketi Tarsus'a gönderilmiştir.²⁴¹

Kudüs'ten ayrılan İsa taraftarlarının Antakya vaazları başarılı olmuş,²⁴² burada çoğunluğunu putperest asıllı Hristiyanların teşkil ettiği bir topluluk oluşmuştu.²⁴³ Bunun üzerine Kudüs cemaati Antakya'ya İ.S. 38 yılı civarında Barnabas'ı göndermiştir.²⁴⁴ Böylece Antakya'daki topluluğun yönetimi havariler tarafından Barnabas'a verilmiş oldu.²⁴⁵

Antakya'ya gönderilen Barnabas, İ.S. 42 yılında Pavlus'u Tarsus'tan alarak Antakya'ya getirmiş,²⁴⁶ Barnabas ve Pavlus'un birlikte verdiği vaazlar sayesinde bir yıl gibi kısa bir süre içinde Antakya halkı putperestliği bırakarak İsa'nın öğretisini kabul etmiştir.²⁴⁷ Ayrıca İsa'ya takipçilerine ve ona inananlara "Hristiyan" adı ilk kez bu şehirde putperestler tarafından verilmiştir.²⁴⁸

Antakya, Roma ile ticaret bağlantısı olan ticari, dini ve kültürel bir merkez olmasının yanında bölgenin en büyük şehriydi. Pavlus ve Barnabas'ın vaazları sonucu Antakya topluluğu, her ırktan insanı barındıran bir kilise olmuştu.²⁴⁹

²⁴⁰ Fatih Mehmet Berk, "Aziz Paul ve Şam Vizyonu", **Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2012, ss. 505-516, s. 511-512.

²⁴¹ **Elçilerin İşleri** 9:10-19.

²⁴² Gasque, Kilise, s. 59.

²⁴³ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 19.

²⁴⁴ **Elçilerin İşleri** 11:22. Bahadır, Antakya, s. 357.

²⁴⁵ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 19.

²⁴⁶ **Elçilerin İşleri** 11:25-26.

²⁴⁷ Gürhan Bahadır, "Hristiyanlığın Antakya'da Şekillenmesi ve Habib-i Neccar", **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 23, 2013, s. 209.

²⁴⁸ **Elçilerin İşleri** 11:25-26.

²⁴⁹ Bahadır, Antakya, ss. 209-210, 356.

Pavlus yeni inancı Yahudi olmayanlar arasında yaymaya önem verdiği için kendisine “gentilelerin havarisi” denmiştir. Daha önce Yahudilerin, dinlerinden olmayanlar ve putperest Romalılar için kullandıkları bu terim şimdi Hristiyan olmayanlar için kullanılıyordu.²⁵⁰ Pavlus, Galatyalılar için yazdığı mektupta Petrus’un sünnetliler yani Yahudiler için gönderildiğini, kendisinin ise sünnetsizler yani Yahudi olmayanlar için gönderildiğini anlatıyordu.²⁵¹ O, İsa tarafından diğer diğer uluslara Tanrı sözünü yaymakla görevlendirilmişti; “...ben seni uzakta olan uluslara göndereceğim.”²⁵²

2.2.2. Pavlus’un Misyon Yolculukları

Pavlus’u bu kadar önemli kılan şeylerden biri de elbette ki onun Anadolu üzerinden gerçekleştirdiği misyon yolculuklarıdır. O şimdiye kadar İsa’nın diğer öğrencileri ile vakit geçirmiş ve kısa bir süre de olsa onlardan bir şeyler öğrenmenin yanı sıra aslında yaşadığı vizyon olayı ile çok şey öğrenmiştir. Onun için artık İsa’nın buyruğu olan misyonu gerçekleştirme zamanı gelmiştir.

2.2.2.1. Pavlus’un Birinci Misyon Yolculuğu (İ.S. 45-48)

Pavlus, ilk propaganda gezisini İ.S. 45-48 yılları arasında Kıbrıs ve Anadolu topraklarında gerçekleştirmiş,²⁵³ bu yolculuk aynı zamanda yepyeni bir yaşamın, yeni halklar tanımanın, karşılaşılabilecek sıkıntı ve zorlukların yeni bir başlangıcı olmuştur.²⁵⁴ Antakya Kilisesi görevlileri tarafından uğurlanan Pavlus ve Barnabas, bugün Çevlik olarak bilinen Selefkiye liman kentine varıp buradan ticaret gemilerinin uğrak noktası olan Akdeniz’in üçüncü büyük adası olan Kıbrıs’a geçmişlerdi.²⁵⁵ Daha önce de Barnabas ile Antakya’ya gelen İncil yazarlarından

²⁵⁰ B.Z. Çoban, Papalık, s. 29.

²⁵¹ Galatyalılar 2:7; B.Z. Çoban, Papalık, s. 29.

²⁵² Elçilerin İşleri 22:21.

²⁵³ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 22.

²⁵⁴ Çiğdem Dürüşken, Paulus’un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları, Homer Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 26.

²⁵⁵ Elçilerin İşleri 13:4; Tarsuslu Elçi Pavlus, s. 13.

Markos, Kıbrıs yolculuğunda da kuzeninin yanındaydı.²⁵⁶ Markos aynı zamanda Elçilerin İşleri kitabında “...Markos denilen Yuhanna...” olarak da karşımıza çıkmakta önceki bölümlerde Yuhanna olarak bahsedilen kişinin daha sonraki bölümlerde Markos olarak geçmesi onun muhtemelen bu şekilde anılmasındandır.²⁵⁷ Ayrıca onun, Barnaba’nın yeğeni olduğunu da Pavlus’un Koleselilere yazdığı mektuptan öğreniyoruz.²⁵⁸

Pavlus ve Barnabas’ın Anadolu’daki yolculuklarını ise Niğde, Konya ve Antalya dolaylarındaki Perge, Iconium, Lystra (Lystres) ve Derbe şehirleri oluşturur.²⁵⁹ Kıbrıs’ı baştanbaşa dolaşıp müjdeyi paylaştıktan sonra Perge’den geçip Toroslar’ı aşarlar ve bugün Yalvaç olarak bilinen Psidya Antakyası’na varırlar.²⁶⁰ İ.S. 46 yılında varmış olduğu Psidya Antakyası’nda iki yıl kalan Pavlus, burada kaldığı süre içerisinde bir yandan inancı yayarken bir yandan da geçimini sağlamak için çadırcılık işiyle uğraşmıştır.²⁶¹ Bu onun geçmişte muhtemelen haham olmak için -ki her hahamın geçimini sağlaması için bir meslek sahibi olması gerekiyordu- öğrendiği bir meslekti ve burada onun işine yaramıştı.²⁶²

Psidya Antakyası’ndan sınır dışı edilen Pavlus ve Barnabas buradan Iconium/Konya’ya geçerler ve etkili konuşmalarıyla birçok kişi Hristiyan olur.²⁶³ Pavlus Iconium’da Thecla/Tekla isimli genç kızla tanışır. Gnostik bir kaynağın anlatımlarına göre Pavlus Iconium’daki bir evde bakirelik üzerine bir vaaz verirken komşu evdeki Tekla bu konuşmadan çok etkilenir ve genç kız nişanlısıyla evlenmekten vazgeçer. Genç kızın nişanlısı ve ailesi bu duruma çok öfkelenirler ve bir komplo hazırlayarak Pavlus’u zindana attırırlar. Fakat Tekla Pavlus’u görmek

²⁵⁶ Atiya, s. 39; **Elçilerin İşleri** 14:5.

²⁵⁷ **Elçilerin İşleri** 15:37.

²⁵⁸ **Koleseliler** 4:10.

²⁵⁹ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 22.

²⁶⁰ **Elçilerin İşleri** 13:13-14; Tarsuslu Elçi Pavlus, s. 14.

²⁶¹ Sevil Sargin, “Yalvaç’ta İnanç Turizmi”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 16, Sayı: 1, 2006, ss. 6-7.

²⁶² Lietzmann, ss. 101-102.

²⁶³ **Elçilerin İşleri** 13:51, 14:1; Tarsuslu Elçi Pavlus, s. 14.

için zindana girmeyi başarır.²⁶⁴ Bunun üzerine ailesi Tekla'yı öldürmeye karar verir; fakat her girişimde Tekla inanca göre mucizevî bir şekilde kurtulur.²⁶⁵

Bu sırada Pavlus Iconium'dan kırbaçlanarak şehrin dışına sürülmüştür. Fakat Tekla onun peşinden gider ve yine inanişâ göre yaşadığı mucizeler ile Pavlus'un yanına varır, yaşadıklarını ona anlatır. Pavlus bunun üzerine Tekla'ya Hristiyanlığı yayma görevini verir ve Tekla Iconium'a geri döner, oradan da Silifke'ye gider. Burada bir taraftan Hristiyanlığı yaymaya çalışan Tekla bir yandan da mucizeler gösterir ve bu durumdan rahatsız olan kişiler onu öldürmeye karar verir; fakat Tekla mağarada açılan bir yarığın içine girerek kaybolur.²⁶⁶ O böylelikle Erken Hristiyan şehitleri listesinde tek kadın şehit olarak yerini almış, ilk kadın şehit olarak onurlandırılan Tekla "Proto-Martyr" olarak İstefan'ın yanında yer almıştır.²⁶⁷

Pavlus ise Iconium'dan sonra Lystra ve Derbe şehirlerine gitmek için yola çıkar.²⁶⁸ Fakat Lystra'da Yahudiler Pavlus'u taşlamışlar ve öldü sanılarak onu kentin dışına sürüklemişlerdir. Öğrencileri sayesinde kendine gelen Pavlus yeniden kente girer ve bir gün sonra da Derbe'ye gider.²⁶⁹ Pavlus daha sonra Perge'ye, buradan Antalya limanına gider. Antalya limanından kalkan bir gemiyle de Selefkkiye limanına varır. Son olarak da Selefkkiye üzerinden Antakya'ya varır.²⁷⁰ Böylece de Pavlus'un ilk misyon yolculuğu son bulur.

Özellikle Pavlus'un Galatia/Galatya ile sınırlı bu ilk yolculuğunda iman edenlerin diğer uluslar olması²⁷¹ ve Lystra'da "Barnaba'ya Zeus, konuşmada öncülük eden Pavlus'a da Hermes..."²⁷² adını takmaları aslında Galatya'nın inanç profili hakkında bize bilgi vermektedir. Nitekim bu durum çok önceden bölgeye yerleşmiş

²⁶⁴ Nermin Öztürk, "Hristiyanlığın İlk Yüzyıllarında Akdeniz Ülkelerini Etkisi Altına Alan Kadın: Tekla", **Fe Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1, 2012, s. 44.

²⁶⁵ Yusuf Orduluoğlu, **Aziz Mor Pavlos'un Müridi Azize Mort Tekla'nın Yaşam Öyküsü**, İpomet Matbaacılık, İstanbul, 2008, ss. 17-18.

²⁶⁶ Öztürk, ss. 44-48.

²⁶⁷ Stephen J. Davis, **The Cult of Saint Thecla**, Oxford University Press, New York, 2001, s. 5.

²⁶⁸ **Elçilerin İşleri** 14:8-22; Tarsuslu Elçi Pavlus, s. 14.

²⁶⁹ **Elçilerin İşleri** 14:19-20.

²⁷⁰ **Elçilerin İşleri** 14: 24-26; Lavrence, s. 153.

²⁷¹ **Elçilerin İşleri** 13:48.

²⁷² **Elçilerin İşleri** 14:12-13.

olan Yahudilerin sayıca az olmasıyla birlikte Hellenlerin baş tanrısı Zeus'un en fazla saygı gören kült olması ile ilgilidir.²⁷³

2.2.2.2. Pavlus'un İkinci Misyon Yolculuğu (İ.S. 50-52)

Pavlus'un birinci misyon yolculuğundan sonra, ikinci misyon yolculuğundan kısa bir süre önce kilise ile havrayı tamamen ayıracak önemli olaylar meydana geldi.²⁷⁴ Daha önce de ilk Hristiyanların kendilerini Yahudi Yasası'na, tören ve ibadetlerine bağlı bir Yahudi olarak gördüklerinden bahsetmiştik. Bu Yahudi-Hristiyanları diğer Yahudilerden farklı kılan şey ise Nasıralı İsa'yı Mesih olarak kabul etmeleri ve Tanrı'nın Krallığı'nı kurmak için döneceğine inanmalarıydı.²⁷⁵ Ayrıca İsa ve havarileri de Yahudi Yasası'na uygun yaşamışlardı.²⁷⁶ Ancak Yahudiye'den Antakya'ya gelen bazı Hristiyanlar putperest asıllı kişilerin vaftiz olmadan önce Musa yasası gereği sünnet olmaları gerektiğini, yoksa kurtulamayacağını öğretiyordu. Bu durum karşısında kafa karışıklığı yaşayan Antakya cemaati Pavlus ve Barnabas'ı Kudüs'teki cemaate danışmaya gönderdiler.²⁷⁷ Havariler ve ileri gelenler muhtemelen İ.S. 49 ile 52 yılları arasındaki bir tarihte bu konuyu bir karara bağlamak için Kudüs'te toplandılar.²⁷⁸ Petrus'un başkanlık ettiği bu toplantıda konsensüs yolu izlenmiş ve sünnetin gerekmediği kararı alınmış, Pavlus'un ve Barnaba'nın yanında cemaate öğretmeleri için Yahuda ve Silas da Antakya'ya gönderilmişlerdir.²⁷⁹ En önemlisi bu karar ile ilk Hristiyanlar arasındaki Yahudileşme eğilimi bertaraf edilmiş, inancın Yahudiliğin bir mezhebi veya kolu olmadığı öne çıkmıştır. Ayrıca inancın Romalılar arasında yayılması için de önemli bir adım olmuştur.²⁸⁰

²⁷³ Mehmet Ali Kaya, **Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi**, II. Baskı, İlyayayinevi, İzmir, 2009, ss. 313, 319.

²⁷⁴ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 22.

²⁷⁵ Linda Woodhead, **Hristiyanlık**, çev. Sevdâ Çalışkan, I. Baskı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006, s. 28.

²⁷⁶ B. Z. Çoban, Papalık, ss. 28-29.

²⁷⁷ **Elçilerin İşleri** 15:1-2.

²⁷⁸ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 22; Francis Dvornik, **Konsiller Tarihi: İznik'ten II. Vatikan'a**, çev. Mehmet Aydın, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s. 3.

²⁷⁹ **Elçilerin İşleri** 15:7-21.

²⁸⁰ B.Z. Çoban, Papalık, s. 30.

Pavlus, Kudüs'teki Havariler Konsili'nden sonra Antakya'ya döner ve kısa bir süre sonra ikinci misyon gezisine çıkmaya karar verir. Pavlus bu gezide daha önce gittikleri kentlere tekrar giderek din kardeşlerinin durumunu kontrol etmek,²⁸¹ Kudüs'teki toplantıda kesinleşen doktrini pekiştirmek de istiyordu.²⁸² Fakat Barnabas bu yolculuğa Markos'un da katılmasını isteyince Pavlus ve Barnabas bu konuda anlaşmazlığa düşer ve sonunda ayrılırlar. Barnabas Markos'u yanına alarak Kıbrıs'a doğru yola koyulurken²⁸³ Pavlus ise Silas'ı yanına alarak önce Tarsus'a, daha sonra Kilikya'dan geçip Toros Dağları'nı aşarak Lystra'ya varmıştır. Pavlus ve yanındakiler burada Timoteos'un evinde kalmış,²⁸⁴ Lystra ve Konya'daki Hristiyanların Timoteos hakkındaki olumlu tanıklıkları üzerine Pavlus bu yolculuğa onu da dâhil etmiştir.²⁸⁵

Gezisine devam eden Pavlus, Galatya bölgesini dolaşırken hastalanır ve bir süre Galatya'dan ayrılamaz.²⁸⁶ Fakat Pavlus'un daha sonraki bir zamanda Galatya halkına yazdığı mektupta, kendisine hasta olduğu süre boyunca çok iyi baktıklarını ve kendisini Mesih İsa'yı karşılar gibi karşıladıklarını yazar.²⁸⁷ Bu da bizlere Pavlus'un oradaki toplulukla ne kadar güçlü bir bağ kurduğu konusunda bir delil oluşturmaktadır.

Galatya'dan sonra Mysia/Misya sınırına gelen Pavlus ve beraberindekiler Bithynia/Bitinya'ya geçmek isterler; fakat anlatılana göre İsa buna izin vermez ve buradan Troas liman kentine geçerler.²⁸⁸ Elçilerin İşleri kitabında Pavlus'un Mysia ve Troas arasındaki yolculuğunun detayları verilmemektedir. Ancak Pavlus'un "Troas'a Mysia'dan, Hadrianuthrea, Ergasteria ve Perikharaksis üzerinden" gelip Argyza kentine ulaşmış ve muhtemelen de bölgedeki madenlerde çalıştırılan işçilerin de Yahudi savaş esirlerinin de bulunduğu yerlerden planlı olarak geçmiş olabileceği iddialar arasındadır.²⁸⁹

²⁸¹ **Elçilerin İşleri** 15:30-40.

²⁸² F. C. Baur, **Paul the Apostle of Jesus Christ**, I. Edition, Hendrickson Publishers, Massachusetts, 2003, s. 152-153.

²⁸³ **Elçilerin İşleri** 15:36-40.

²⁸⁴ Tarsuslu Elçi Pavlus, s. 15.

²⁸⁵ **Elçilerin İşleri** 16:2-3.

²⁸⁶ Tarsuslu Elçi Pavlus s. 15.

²⁸⁷ **Galatyalılar** 4:13-15; Tarsuslu Elçi Pavlus, s. 15.

²⁸⁸ **Elçilerin İşleri** 16:7-8.

²⁸⁹ Reyhan Körpe, "Son Arkeolojik Bulgular Işığında Pavlus'un İkinci Kutsal Görev Gezisinde Troas Yolculuğu", **Selevcia ad Calycadnm**, Sayı:1, 2011, ss. 8, 12-13.

Pavlus, Troas'tan Semadirek/Samothracia Adası'na gitmek üzere yola çıkar. Bu yolculukta İncil yazarı Luka da Pavlus, Silas ve Timoteos'a katılmıştı.²⁹⁰ Ege'nin en yüksek adası ve aynı zamanda sönmüş bir yanardağ olan Semadirek'ten sonra Neapolis liman kentine varan Pavlus ilk kez Avrupa kıtasına ayak basmış olur.²⁹¹ Bir koloni yerleşmesi olan ve adının anlamı “yeni kent” olan Neapolis Romalılar tarafından Kuzey Ege'yi kontrol noktası olarak kurulmuştu. İleride Pavlus'un Avrupa kıtasında ikamet ettiği ilk şehir olması hatırasına şehre ileride Cristopolis adı verilecektir.²⁹²

Neapolis'ten sonra ise Philippi/Filippi'ye geçen Pavlus Avrupa'nın ilk kilisesini burada kurar.²⁹³ Neapolis Roma'yı doğu ile bağlayan “Egnatia” adlı yolun son noktasıyken Philippi ise bu yol üzerinde Neapolis'in kuzeyinde 13 kilometre uzağındaki bir yerdi.²⁹⁴ Makedon Kralı II. Philip şehri İ.Ö. 356 yılında ele geçirdikten sonra adını Philippi olarak değiştirmiş,²⁹⁵ İ.Ö. 168 yılında sonlanan Üçüncü Makedonya Savaşı'nın Roma'nın galibiyetiyle sonuçlanmasının ardından İ.Ö. 146 yılında meydana gelen bir isyan sonrasında Makedonya “Provincia Macedonia” yani Roma Eyaleti statüsüne dönüştürülmek için ilhak edilmişti.²⁹⁶ Philippi de böylelikle Roma'nın bir parçası haline gelmişti.

Anlatılanlara göre Pavlus ve Silas burada falcı köle bir kızı kötü ruhtan kurtarmış ve bunun üzerine köle kızın efendileri Pavlus ile Silas'ı şikâyet ederek onların sopayla dövülmelerini ve hapsedilmelerini sağlamıştır. Fakat gece meydana gelen bir deprem sayesinde hapishane hasar görmüş ve hapishaneden kaçma imkânı doğmuştur.²⁹⁷ Ancak Pavlus ve yanındakiler hapishaneden kaçmayıp, kendilerinin Roma vatandaşı oldukları hâlde yargılanmadan tutuklandıklarını, yargıçlar gelmeden

²⁹⁰ Elçilerin İşleri 16:11-12.

²⁹¹ Paul Lawrence, **Kutsal Kitap Tarihi Atlası**, I. Baskı, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 154-155.

²⁹² Ahmet Arslan, **İlkçağ Felsefe Tarihi - 5 (Plotinos, Yeni Platonculuk ve Erken Dönem Hristiyan Felsefesi)**, V. Baskı, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 27.

²⁹³ Tarsuslu Elçi Pavlus, s. 15.

²⁹⁴ Rod Harbottle, **Kutsal Kitap Yerler Sözlüğü**, Hristiyan Kitaplar (E-Kitap), 2005, s. 272.

²⁹⁵ Edited by the Archaeological Receipts Fund, **Archaeological Site of Philippi**, Hellenic Republic-Ministry and Sports, Athens, 2015, s. 154; Sophia Kremydi, “Coinage and Finance”, **Ancient Macedon**, (Ed. Robin J. Lane Fox), Brill Publisher, Leiden, 2015, s. 165.

²⁹⁶ Tekin, s. 204.

²⁹⁷ Elçilerin İşleri 16:16-26.

de hapisshaneden gitmeyeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine yargıçlar gelip Pavlus ve yanındakilerden özür dilediler ve kentten ayrılmalarını istediler.²⁹⁸

Daha sonra Pavlus ile Silas ve muhtemelen de Timoteos, Amfipolis ve Apollonia/Apolonya'dan geçerek o dönemde yaklaşık 200.000 nüfusa sahip kozmopolit bir kent olan Thessalonikeia/Selanik'e,²⁹⁹ daha sonra da Veriya'ya geçer. Silas ve Timoteos'u burada bırakıp kendisi önden Athenai/Atina'ya varır ve sözü yayarak onları beklemeye başlar.³⁰⁰ Pavlus ardından Corinthos/Konrit'e geçer.³⁰¹ Burası Strabon'un bahsettiği kadarıyla yabancıların tatil için geldikleri pahalı bir yer olmakla birlikte tapınağında çok sayıda kuristan (fahişe) olan bir yerdir. Burası o kadar pahalı bir yerdir ki gelenler tüm parasını harcar ve bu nedenle de buraya gelmek herkesin harcı değildir.³⁰² Burada yaklaşık bir buçuk yıl vakit geçiren Pavlus muhtemelen Selaniklilere mektuplarını buradan yazmıştır.³⁰³ Dönüş yolunda önce Ephesos/Efes'e daha sonra Sezariye'ye varıp Kudüs'teki topluluğu küçük bir ziyaretin ardından Antakya'ya dönmüştür.³⁰⁴ Böylece Pavlus'un misyon için gerçekleştirdiği ikinci yolculuk son bulmuştur.

2.2.2.3. Pavlus'un Üçüncü Misyon Yolculuğu (İ.S. 53-58)

Pavlus kısa bir süre Antakya'da kaldıktan sonra üçüncü misyon yolculuğuna çıktı ve sırayla Galatya ve Phrigia bölgelerini dolaştı.³⁰⁵ Daha sonra Efes'e gelen Pavlus buradaki Tiranus/Tyrannus adı verilen okulu/dersliği öğrencilerine öğretmek için yaklaşık iki yıl kadar kullanır ve sonunda Asia ilindeki herkes Tanrı sözünü işitmiş olur.³⁰⁶ Pavlus'un bu seferki Efes ziyareti daha önceki ziyaretinden daha farklıdır ki nitekim bu ziyaret dönüş yolculuğu sırasındaki kısa bir ziyaret değil tam manasıyla uzun soluklu bir misyon ziyaretidir.

²⁹⁸ Dürüşken, Pavlus, s. 30; **Elçilerin İşleri** 16:26-40.

²⁹⁹ **Elçilerin İşleri** 17:1; Tarsuslu Elçi Pavlus, s. 16.

³⁰⁰ **Elçilerin İşleri** 17:10-16.

³⁰¹ **Elçilerin İşleri** 18:1.

³⁰² Strabon, Geographika, XII.3.36.

³⁰³ Tarsuslu Elçi Pavlus, s. 17.

³⁰⁴ **Elçilerin İşleri** 18:19-22.

³⁰⁵ **Elçilerin İşleri** 18:23.

³⁰⁶ **Elçilerin İşleri** 19:1-10.

Tyrannus ise muhtemelen adını kurucusundan alan ve bir felsefe yorumcusu olan Tyrannus'tan alıyordu. Buranın kullanılmayan boş bir yer mi yoksa ortaklaşa kullanılan bir yer mi olduğu konusunda kesin bir bilgi olmamakla birlikte tahminen Pavlus'un kurmuş olduğu iyi ilişki sonucunda burayı kullanıyor olduğu düşünülmektedir. Şu bir gerçektir ki burası merkezi ve stratejik bir yere sahipti. Pavlus iki yıl boyunca bu okul salonunda her gün vaazlar vermeyi ve tartışmalar yapmayı sürdürmüştü, hem Efes'teki hem de şehir dışından gelen diğer pek çok kişi Pavlus tarafından yetiştirilmişti.³⁰⁷ Bu okul belki de erken dönem Hristiyanlık tarihinin ilk teoloji okuluydu.

Ancak Pavlus misyon faaliyetlerine devam ederken Efes'te bir sorunla karşı karşıya kalır. Efes'te kadınların doğum yapmalarına yardım ettiğine de inanılan bir doğa tanrıçası olan Artemis'in meşhur bir tapınağı bulunmaktadır.³⁰⁸ Artemis tapınağının gümüşten maketlerini yapan Dimitriyus adlı bir kuyumcu bu işle uğraşan diğer kişileri de Pavlus'a karşı kıskırtır. Özellikle burada el sanatlarından önemli gelir sağladığını anladığımız Dimitriyus Yahudi olmasına rağmen ticari kaygı nedeniyle Artemis'i ve tapınağını korumak istemektedir. Tiyatrodaki bu topluluğun Pavlus'a karşı ayaklanma girişimi biraz da idarenin hukukî tehditleri sonucu yatıştırılmış, Pavlus'un dostu olan bazı Asia ili yöneticileri de ona haber yollayarak karışıklığın olduğu yerden uzak durmasını istemişlerdir.³⁰⁹ Yine burada da Pavlus iyi ilişkilerini yerel idarecilerle de geliştirmiş ve bu iyi ilişkiler daha önce bahsettiğimiz gibi kimi zaman bir yerin kimi zaman da can güvenliğini sağlamasında büyük önem arz etmiştir.

Pavlus Efes'ten ayrıldıktan sonra Yunanistan'a gidip burada üç ay kaldı ve Syria/Suriye'ye deniz yolu ile gitmeyi planlarken Yahudilerin kendisine bir oyun hazırladıklarını öğrenince yolunu değiştirerek bir hafta kalacağı Troas'a gitmeye karar verdi.³¹⁰

Troas'tan sonra Asos, Midilli, Sakız ve Sisam üzerinden Miletos'a giden Pavlus, Efes'teki kilise ihtiyarlarını Miletos'a çağırarak ve onlarla bir görüşme

³⁰⁷ Warren P. Behan, "Paul's Third Missionary Journey", **The Biblical World**, Volume:34, Issue:2, 1909, s. 126.

³⁰⁸ Mehmet Ali Kaya, **Ege ve Yunan Tarihi - I**, I. Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, s. 224.

³⁰⁹ **Elçilerin İşleri** 19:23-41.

³¹⁰ **Elçilerin İşleri** 20:1-7.

yapmıştır. Pavlus'un yeniden Efes'e gitmemesinin nedeni daha önce meydana gelen isyan gibi başka bir isyanın da zaman kaybına neden olmasını önlemek istemesi olmalıdır, çünkü Pavlus, Pentekost günü Kudüs'te olmak istiyordu.³¹¹ Miletos'tan yola çıkan Pavlus, deniz yolu ile Kos ve Rodos adalarından geçerek Patara'ya varır. Daha sonra da Kıbrıs'ın güneyinden geçerek Sur Kenti'nde karaya çıkar ve bir hafta gemi bekledikten sonra Kudüs'e doğru yola çıkan³¹² Pavlus, İ.S. 58 yılında Kudüs'e varır.³¹³ Böylece Pavlus üçüncü misyon yolcuğunu da tamamlamış olur.

“Pavlus'un bu son gezisi, onun en büyük ve en önemli mektuplarını yazdığı gezi olmuştur. Bu mektuplarının ilkinin, Efes'ten kenti terk etmeden önce, Korintoslara yazmıştır. İkincisini, aynı yılın yazı ya da sonbaharına rastgelen bir dönemde Makedonya'dan, Korintoslara yazmış; ardından gelen bahar ayında da Korintos'tan, Romalılara bir başka mektup göndermiştir.”³¹⁴

Böylelikle Pavlus çoğunluğunu Anadolu'da gerçekleştirdiği misyon yolculuklarını tamamlamış ve Anadolu'nun önemli merkezlerinde cemaatlerin ya da diğer adıyla kiliselerin oluşmasını sağlamıştır.

Hiçbir zaman inancın kabulü için baskı yapmayı tercih etmeyen Pavlus kendisine olumlu karşılık veren kişilere inancı öğretmiştir.³¹⁵ Çünkü İsa “Sizi kabul etmeyen, sözlerinizi dinlemeyen bir evden ya da bir kentten ayrılırken, ayaklarınızın tozunu silkin. Size doğrusunu söyleyeyim, yargı günü Sodom ve Gomora diyarının hali o kentin halinden daha dayanılır olacaktır.”³¹⁶ demişti ve bu Yahudi olmayan uluslar için de geçerliydi.

Pavlus bu yolculuklarda daha önce misyon faaliyetlerinin yürütülmediği noktaları seçerken gittiği bölgelerde vaazlarını sinagoglardan duyurmaya başlamıştır.³¹⁷ Bu da İsa'nın bir isteğidir; “...İsrail halkının kaybolmuş koyunlarına gidin...”³¹⁸ Ancak Pavlus Yahudi olmayanların yani Gentilelerin” havarisidir³¹⁹ ve bu nedenle de Tanrı'nın ondan asıl isteği diğer uluslara müjdeyi duyurmasıdır.³²⁰

³¹¹ **Elçilerin İşleri** 20:13-17.

³¹² **Elçilerin İşleri** 21:1-6.

³¹³ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 24.

³¹⁴ Dürüşken, Pavlus, s. 36.

³¹⁵ Süleyman Turan, “Pavlus'un Misyon Metotları”, **Pavlus'un Düşünmek**, (Ed. Cengiz Batuk), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2006., s. 359.

³¹⁶ **Luka** 9:5.

³¹⁷ Turan, ss. 351-356.

³¹⁸ **Matta** 10:6.

Pavlus misyonunu yürüttüğü bölgede uzun süre kalıp vakit kaybetmek yerine kurduğu cemaatte misyonu yürütecek kişileri seçmeyi tercih etmiştir. Ayrıca misyonu büyük kentlerde yürütüyor olması da ticaret için orada bulunan yeni imanlıların inancı kendi ülkelerine ya da bölgelerine taşıması anlamına geliyordu. Şüphesiz bu kentlerin ulaşım konusundaki kolaylığı da Pavlus'un işini kolaylaştıran bir diğer unsurdur.³²¹ Örneğin Roma'nın Anadolu'da kurduğu (İ.Ö. 129-126) ilk yol ağı hem kuzeye hem de doğuya doğru uzanmaktaydı. Efes'ten başlayan yolun bir kolu Tarsus'a kadar uzanıyordu ve bu yollar herkes tarafından kullanılıyordu.³²² Pavlus da kent kültürü ile yetişmiş biri olarak bu büyük kentlerdeki misyon faaliyetlerini kentleri bağlayan bu geniş yol ağı sayesinde müthiş bir çaba ile sürdürüyordu.

2.2.3. Havarî Yuhanna ve Asya Bölgesi

Pavlus Anadolu'da üç büyük misyon yolculuğunda bulunmuş ve misyonun Anadolu topraklarında tutunması için büyük bir gayret sarf etmiştir. Diğer yandan bugün de bilinirliğini koruyan "Yedi Kilise" de Pavlus'un misyon yolculuğunu yaptığı Anadolu topraklarının batısında yer Asya/Asia'da yer almaktadır.

Strabon, Asia'nın sınırını geniş bir ölçekte ele alıp onun doğu sınırını Halys Irmağı ile çizerken,³²³ İ.Ö. V. yüzyıl öncesi kayıtlarda Batı Anadolu'nun bir bölümüne verilen addı.³²⁴ Diğer yandan Asia, Roma'nın Anadolu'da kurduğu ilk eyaletti. Pergamon Kralı III. Attalos'un çocuğu olmamıştı ve ölmeden önce hazırladığı vasiyetnamede krallık topraklarının varisi olarak Roma'yı kaydetmişti. Kralın İ.Ö. 133 yılında ölümünün ardından da Roma her ne kadar hanedan üyelerinden II. Eumenes'in direnişiyle karşılaşmışsa da isyancı tutuklanmış ve İ.Ö. 129 yılında Asia Eyaleti kurulmuştur.³²⁵ Mısır'da bulunan Aleksandreia/İskenderiye kütüphanesinden sonra Hellenistik dönemin en önemli

³¹⁹ Berk, s. 509.

³²⁰ Galatyalılar 1:16; Efesliler 3:8-9.

³²¹ Turan, ss. 357-365.

³²² Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası - I*, IV. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2016, ss. 6-7.

³²³ Geographika XII.1.3; Sevin, s. 2.

³²⁴ Sevin, s. 2.

³²⁵ Kaya, Roma Eyaletleri, ss. 14-16.

kütüphanesine sahip olan Pergamon oldukça zengin bir kentti ve İskenderiye'deki papirüse karşılık kendi parşömeni olan önemli bir merkezdi. Ancak eyalete dönüştükten sonraki merkezi ise Ephesos/Efes olmuştu.³²⁶

Söz konusu Yedi Kilise hakkındaki en net bilgimiz ise İsa'nın havarilerinden biri olan Yuhanna'nın Apokalips/Vahiy Kitabı'na dayanmaktadır ki kitabın ilk bölümü “Ben Yuhanna'dan, Asia ilinde bulunan yedi topluluğa selam!” şeklinde başlamaktadır.³²⁷ Yine hatırlatmakta fayda vardır ki kilise; Hristiyan cemaatinin toplantısı ve toplandığı yer anlamına gelmektedir.³²⁸ Diğer yandan Apokalips, Yeni Antlaşma'nın son kitabı olup en geç İ.S. 94-95 yıllarında yazıldığı düşünülmektedir.³²⁹

Yuhanna, Zebedi'nin oğlu ve kendisi gibi havari olan Simon'un da kardeşiydi.³³⁰ Bugün “Son Akşam Yemeği” olarak bilinen Fısıh yemeğinde İsa'nın göğsüne başını yaslayan sevilen havari olarak kabul edilmektedir.³³¹ Ayrıca İsa, çarmıhta ölmek üzereyken annesi Meryem'e “Anne, işte oğlun!” öğrencisi Yuhanna'ya da, “İşte, annen!” diyerek annesini Yuhanna'ya emanet etmiştir ve o andan itibaren de bu öğrenci İsa'nın annesini kendi evine almıştır.³³²

Yuhanna'nın Filistin'deki faaliyetleri konusunda açık bir delil olmamakla birlikte, Yuhanna muhtemelen Hiroides Agripa'nın işkence dönemine kadar yaklaşık on iki yıl kadar burada çalışmalarını sürdürmüştür.³³³ Kral Hiroides, İsa taraftarlarına zulmetmeye başladığında ise Yuhanna'nın kardeşi Yakub'u kılıçla öldürmüştür,³³⁴ muhtemelen de Yuhanna zulüm döneminin yaşandığı bu dönemde büyük ihtimalle de kardeşinin şehit edilmesinden hemen sonra Filistin'den ayrılmıştır. Ne yazık ki havarilerin hayatlarıyla ilgili elimizde net bir bilginin olmaması Yuhanna'nın da hayatıyla ilgili yeterince bilgi sahibi olmamızın önündeki en büyük engellerden biridir.

³²⁶ Tekin, s. 155.

³²⁷ Apokalips 1:4.

³²⁸ Xavier Jacob, **Hristiyanların Kiliseleri ve İbadetleri**, Ohan Matbaacılık, İstanbul, 2004s. 11; Thomas Whitrow, **Elçisel Kilise**, çev. Baturalp Bal, Kaya Basın Yayın, İstanbul, 1998, s. 17.

³²⁹ Michel, s. 49

³³⁰ Luka 5:10.

³³¹ Yuhanna 13:23, 21:7, 21:20.

³³² Yuhanna 19:26-27.

³³³ Muammer Ulutürk, **Hristiyanlık'ta Havarilik**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2005, s. 101.

³³⁴ Elçilerin İşleri 12:1-2.

Elimizdeki bilgiler her ne kadar az olsa da diğer yandan Yuhanna'nın Efes'e gelmiş olması güçlü bir olasılıktır. O hayatının son yıllarını Küçük Asia'daki Efes'te İsa'nın yolundan giderek ve insanları Tanrı yoluna çağırarak geçirmiştir.³³⁵ Ayrıca o simgelerle dolu mistik İncilini tahminen İ.S. 65-90 yılları arasında Efes'te yaşadığı sırada yazmıştır.³³⁶ İ.S. 180 yılı civarında Lugdunum (Lyon) Piskoposu olan Irenaeus, Yuhanna'nın İncilini ve mektuplarını Efes'te yazdığından söz ederken İ.S. 100 yılının sonlarında Efes Piskoposu olan Polykrates de İsa'nın sevdiği havari olarak Yuhanna'nın mezarının Efes'te bulunduğunu söylemektedir.³³⁷ Böylelikle o, Akdeniz dünyasının üç büyük merkezinin (Yunanistan, Mısır ve Suriye) yanı başındaki Efes'i kendisine ikametgah olarak seçmiştir.³³⁸

Ancak Apokalips kitabından öğrendiğimiz kadarıyla Yuhanna bu kitabı Patmos Adası'nda yazmıştır.³³⁹ Onun, Roma İmparatoru Domitian tarafından adaya sürgün edildiği öne sürülmekle beraber ada hakkında Roma dönemine ait bilgilerimiz kısıtlıdır. Diğer yandan da Romalı tarihçi Tacitus Ege'de Donusa, Gyarus ve Amorgus adındaki üç adadan Romalıların siyasi mahkumları sürgün ettikleri adalar olarak bahsederken Patmos'tan cezalandırma yeri olarak hiç bahsetmemiştir.³⁴⁰ Ancak diğer adalara göre izole durumdaki bu adadan bahsedilmemiş olunması elbette onun bir sürgün yeri olmayacağı anlamına gelmez. Belki de adanın bu karışık durumu onun yönetimi olmayan bir sömürge/bağımlı ada olmasıyla açıklanabilir.³⁴¹

Yuhanna'nın burada kaleme aldığı Apokalips kitabında bahsettiği Yedi Kilise ise "Efes, İzmir, Bergama, Thiatira, Sart, Filadelfya ve Laodikya" olarak geçmektedir.³⁴²

³³⁵ Frederic Adolphus Krummacher, **The Life of Saint John**, Hamilton Press, London, 1839, ss. 82-83.

³³⁶ Michel, s. 38.

³³⁷ Sinem Kunt, **Aziz Yuhanna'nın Vahiy Kitabı Çerçevesinde Yedi Kiliseler ve Bu Kiliselerin Hristiyanlık Tarihindeki Yeri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014, s. 13.

³³⁸ Krummacher, s. 83.

³³⁹ **Apokalips 1:9.**

³⁴⁰ Clyde E. Fant and Mitchell G. Reddish, **Biblical Sites in Greece and Turkey**, Oxford University Press, New York, 2003, s. 92.

³⁴¹ Colin J. Hemer, **The Letters to the Seven Churches of Asia in Their Local Setting**, Sheffield Academic Press, Sheffield, 1989, ss. 27-28.

³⁴² **Apokalips 1:11.**

2.2.3.1. Ephesus / Efes Kilisesi

Daha önce de bahsettiğimiz gibi Asia Eyaleti'nin başkenti olan Efes,³⁴³ kendisine bağlanan ticaret yolları ve barındırdığı liman sayesinde büyük bir ticaret kentiydi. Önceleri bölgenin yerli sakinleri ana tanrıça Cybele'ye tapıyordu. Fakat Yunan sömürgecileri bu ana dini özümsemişler ve Cybele'yi bakire avcı olan Yunan tanrıçası Artemis ile özdeşleştirmişlerdir.³⁴⁴ Bu dönemde kalabalık bir nüfusa sahip olan kentte Artemis adına yapılan tapınağın büyüklüğü Atina'da bulunan Parthenon Tapınağı'nın dört katı büyüklüğündeydi.³⁴⁵ Daha önce de bahsettiğimiz gibi kentteki ilk misyon faaliyetleri Pavlus tarafından yürütülmüş ve hatta Pavlus'un faaliyetlerinden rahatsız olan Yahudiler, Artemis adına bir isyan bile başlatmışlardı.³⁴⁶

Kent ayrıca havari Yuhanna'nın da kendisine ikametgâh olarak seçtiği yerdı.³⁴⁷ O Kudüs'ten Efes'e gelirken İsa'nın emaneti uyarınca anne Meryem'i de yanına almıştı.³⁴⁸ Meryem'in Yuhanna ile birlikte Efes'e gelmiş olabileceği her ne kadar tartışma konusu olsa da Yuhanna ve Meryem'in Efes'te gizlenerek kendilerini koruduklarını düşünmek yanlış olmayacaktır. Böylelikle Meryem'in ömrünün son yıllarını burada geçirdiğini söyleyebiliriz.³⁴⁹ Bugün Meryem'in yaşadığı yer olarak kabul edilen ev ise 1891 yılında İzmir Fransız Koleji'nin müdürü olan Peder Poulin'in araştırmaları sonucu bulunmuştur.³⁵⁰

Yuhanna, Kutsal Ruh aracılığıyla kaleme aldığı ilk mektubunu, o dönemin ünlü ticaret merkezi ve putperestlerin yoğun olarak yaşadığı bir kent olan Efes'e yazmıştır.³⁵¹ Yuhanna'nın Efeslilere yazdığı bu mektuba tarihsel olarak bakacak

³⁴³ Tekin, s. 155.

³⁴⁴ Fant and Reddish, ss. 177-178.

³⁴⁵ Harbottle, s. 215.

³⁴⁶ **Elçilerin İşleri** 19:23-41.

³⁴⁷ Krummacher, s. 83.

³⁴⁸ Fant and Reddish, s. 182.

³⁴⁹ Ali İhsan Yitik, **H. Meryem ve Efes**, Tibyan Yayıncılık, İzmir, 2001, ss. 35-38.

³⁵⁰ R. P. Elie Remy Thierry, **Meryem Ana Evi'nin Esrarı**, Acargil Matbaacılık, İzmir, 1985, ss. 8-9.

³⁵¹ Sinem Kunt ve Ali İsmail Güngör, "Aziz Yuhanna'nın Vahiy Kitabı Çerçevesinde Yadi Kiliseler ve Bu Kiliselerin İnanç Turizmindeki Yeri", **Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi**, Sayı:1, 2017, s. 76.

olursak Efes'teki topluluğun sahte elçilerle karşılaştığı ancak bu yalancılara kanmadığı ve sabırlı davrandığını anlıyoruz.³⁵²

2.2.3.2. Smyrna / İzmir Kilisesi

Strabon'un verdiği bilgilere göre Smyrna kenti iki ayrı yapılanma tarihine sahiptir. Eski Smyrna (Bayraklı) Lydialılar tarafından yıkılmıştır ve kent halkı uzun süre köylerde yaşadıkdan sonra tepedeki surlardan limana açılan kente yerleşmişlerdir.³⁵³ Bu kent Büyük İskender tarafından IV. yüzyılda Pagus/Kadife Dağı'nda yeniden inşa edilen yerdir.³⁵⁴ Bu dönemde İskender'in Filistin'den Yahudileri getirdiği iddia edilmektedir.³⁵⁵

Pavlus'un üçüncü misyon yolculuğu sırasında Efes'te geçirdiği üç yılı³⁵⁶ ve Elçilerin İşleri Kitabı'nda yer alan "Sonunda Yahudi olsun Grek olsun, Asia ilinde yaşayan herkes Rab'bin sözünü işitti."³⁵⁷ ifadesini düşündüğümüzde inancın İzmir'de Pavlus zamanında yayıldığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Diğer yandan Pavlus'un daha önce Efes'te bıraktığı Akvila ve karısı Priskila³⁵⁸ da bizim için oldukça önemlidir. İnancı bu çiftin de İzmir'e ulaştırmış olması ihtimaller arasında sayılmaktadır. Öte yandan Pavlus'un kullandığı yol güzergâhı nedeniyle İzmir'den geçmiş olması muhtemeldir.³⁵⁹ Ancak ne yazık ki tüm bunlar varsayımlara dayalı iddialardır. Sadece Yuhanna'nın İzmir Kilisesi'ne yazdığı mektuba baktığımızda onun yoksul ve baskı altında olan bu kilisenin iftiralarla da mücadele ettiğini anlıyoruz.³⁶⁰

Apokalips Kitabı'nda adı geçen yedi kiliseden bugün varlığını sürdüren tek kilise İzmir Kilisesi'dir ve erken dönemden bugüne dek devam eden episkoposluk merkezi ileride bahsedeceğimiz Policarpos'tan beri varlığını sürdürmektedir.

³⁵² Apokalips 2:1-3.

³⁵³ Strabon, Geographika XIV.1.37.

³⁵⁴ Anna G. Edmonds, *Anatolia and its Biblical Visionaries*, Archeology and Art Publications, İstanbul, 2002, ss. 112-113.

³⁵⁵ Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, II. Baskı, Tan Matbaası, İstanbul, 1947, s. 10.

³⁵⁶ Elçilerin İşleri 20:31.

³⁵⁷ Elçilerin İşleri 19:1-10.

³⁵⁸ Elçilerin İşleri 18:19.

³⁵⁹ Cecil John Cadoux, *İlkçağ'da İzmir*, çev. Bilge Umar, I. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 393-394.

³⁶⁰ Apokalips 2:8-10.

2.2.3.3. Pergamon / Bergama Kilisesi

Daha önce Pergamon'un bir krallık merkezi olduğundan ve vasiyet yoluyla Roma'nın bir eyaleti haline dönüştüğünden ayrıca zengin bir kütüphaneye ve parşömen adındaki kâğıt türüne sahip olduğundan bahsetmiştik. Yakın zamanda ise İmparator Augustus adına (İ.Ö. 29) kentte bir tapınak yapımına izin verilmiştir.³⁶¹ Ancak Yeni Antlaşma'da Pergamon hakkındaki bilğimiz yalnızca Apokalips Kitabı ile sınırlıdır.

Yuhanna'nın Pergamon Kilisesi'ne yazdığı bu mektuba baktığımızda İsa'ya iman ettiklerini ancak topluluk içinde sahte öğretilere yani sapkınlığa da bağlılıklarını sürdürenlerin olduğunu, Yuhanna'nın onlara bunları bırakmalarını ve onları tövbe etmeye çağırdığını görüyoruz.³⁶² İzmir'deki topluluk Nikolas'ın yanlış öğretisinden uzak dururken,³⁶³ Pergamon'daki toplulukta Nikolas'ın öğretisini takip edenlerin olduğu yazmaktadır.³⁶⁴ Bahsedilen Nikolas'ın kim olduğu konusunda tartışmalar olmakla birlikte onun daha önce bahsettiğimiz Yedi Yardımcı'dan Antakyalı Nikolas olabileceği iddia edilmektedir.³⁶⁵

2.2.3.4. Thiatira / Akhisar Kilisesi

Bir zamanlar Lydia ve Mysia sınırında olan kentin³⁶⁶ Lydialılar tarafından kurulduğu, daha sonra İ.Ö. III. yüzyılda Selevkoslar ve en sonunda da İ.Ö. 190 yılında Pergamon Krallığı tarafından ele geçirildiği bilinmektedir.³⁶⁷

Thiatira ilk kez Pavlus'un ikinci misyon yolculuğu sırasında karşımıza çıkmaktadır. Orada Pavlus'u dinleyenler arasında Thiatira kentinden kumaş ticareti

³⁶¹ Everett C. Blake and Anna G. Edmonds, **Biblical Sites in Turkey**, IV. Edition, SEV Publishing, İstanbul, 2010, s. 275.

³⁶² **Apokalips 2:12-16.**

³⁶³ **Apokalips 2:6.**

³⁶⁴ **Apokalips 2:15.**

³⁶⁵ Hanspeter Tiefenbach, **Nerede Yaşadığını Biliyorum: Anadolu'daki Yedi Kiliseye Mektup**, I. Baskı, Haberci Basın Yayın Dağıtım, İstanbul, 2003, s. 47.

³⁶⁶ Harbottle, s. 769.

³⁶⁷ Tiefenbach, Yedi Kilise, s. 53.

yapan Lydia/Lidya adında bir kadın vardır. Bu kadın iman etmiş ve daha sonra Pavlus'u evine davet ederek onu ağırlamıştır.³⁶⁸

Yuhanna'nın Tiyatira Kilisesi'ne yazdığı bu mektuba baktığımızda topluluğun imanının geliştiği ancak orada topluluğu cinsel ahlaksızlığa ve putlara sunulan kurban etinden yemeye teşvik eden İzabel adındaki kadından bahsediyor ve kadının tövbeye yanaşmadığını, hem onun sonunun hem de ona uyanların sonunun kötü olacağı konusunda uyarıda bulunduğunu görüyoruz.³⁶⁹ Bu karakter Eski Antlaşma'da adı geçen İsrail krallarından Ahav'ın karısı İzabel/İzevel ile benzerlikler göstermektedir. Kralın karısı olan İzabel, Baal tapımının destekçisidir.³⁷⁰ Putperest Kenan Kavimleri'nin en önemli bereket tanrısı olan Baal'ın İsrailoğulları'nın tek Tanrılı dine girdikleri ilk dönemlerde büyük tehlike oluşturduğu³⁷¹ düşünüldüğünde bu sapkın kadının önemli bir imaja işaret ettiği düşünülebilir.

2.2.3.5. Sardeis / Salihli Kilisesi

Yaklaşık olarak İ.Ö. VII. yüzyılda tarihteki ilk paranın basıldığı Lydia başkenti olan Sardeis³⁷² o dönemde göz kamaştıran bir zenginlik ve refaha sahipti ki "Karun gibi zengin" deyişi son Lydia kralı Kroisos'tan gelmektedir.³⁷³ Persler tarafından ele geçirilen kent daha sonra sırasıyla İskender, Selevkos ve son olarak da bir antlaşmayla İ.Ö. 188 yılında Pergamon Krallığı'na bağlandı. Diğer yandan Eski Antlaşma'da geçen Seferad sözcüğünün Lydia ve Pers dilindeki Sfard kökünden gelmiş olabileceği, Seferad'ın da Sardeis olabileceği ileri sürülmektedir.³⁷⁴

Yuhanna'nın Sardeis Kilisesi'ne yazdığı bu mektuba baktığımızda topluluğun anladığımız kadarıyla yaşayan bir ölü gibi olduğu ve bu nedenle de içlerinden birkaç kişi dışında kurtuluşun mümkün olmadığını, kurtuluş için buyrukları yerine getirmeleri konusunda uyardığını görüyoruz.³⁷⁵

³⁶⁸ Elçilerin İşleri 16:14-15.

³⁶⁹ Apokalips 2:20-23.

³⁷⁰ Blake and Edmonds, s. 330; Tiefenbach, Yedi Kilise, s. 59.

³⁷¹ Yusuf Besalel, **Yahudilik Ansiklopedisi - I**, I. Baskı, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul, 2002, s. 90.

³⁷² Tekin, s. 89.

³⁷³ Tiefenbach, Yedi Kilise, s. 66.

³⁷⁴ Blake and Edmonds, s. 305-306.

³⁷⁵ Apokalips 3:1-6.

2.2.3.6. Philadelphia / Alaşehir Kilisesi

“Philadelphia Hellenistik dönemde adını aldığı Pergamon Kralı Attalus Philadelphus tarafından kurulmuştur.”³⁷⁶ Yuhanna’nın Philadelphia Kilisesi’ne yazdığı bu mektuba baktığımızda topluluğun anladığımız kadarıyla güçsüz bir topluluk olduğunu ve Yuhanna’nın onlara direnmesi için vaatlerde bulunduğunu görüyoruz.³⁷⁷ Diğer Smyrna’daki topluluk olmak üzere mektupta kınama almayan iki topluluktan biridir. Ayrıca Yuhanna’nın mektupta kullandığı “sütun” ifadesinin bir metafor olduğu görüşü vardır ki bu kentin daha önce yaşadığı deprem öyküsüyle yorumlanmıştır.³⁷⁸

Diğer yandan bir Hellenizm merkezi olarak diğer kentleri etkilemesi için kurulan kent aynı zamanda doğusunda kalan kentleri sadece kültür olarak değil inanç konusunda da etkilemiş ve Hristiyanlığın kentin doğusunda kalan kentler arasında yayılmasında büyük rol oynamıştır.³⁷⁹

2.2.3.7. Laodikeia / Denizli Kilisesi

Şehir Selevkos Kralı II. Antiokhos tarafından karısı Laodike adına İ.Ö. III. yüzyılın ortalarında kurulmuş, Pergamon Krallığı’nın Roma idaresi altına girmesiyle birlikte kentte Roma hâkimiyeti başlamıştır.³⁸⁰ Diğer yandan inancın burada yayılması ve cemaatin yani kilisenin oluşması Lykos Vadisi üzerinden gerçekleşmiştir. Nitekim Hristiyanlık muhtemelen İ.S. 40-50 yıllarında bu vadiye yer alan Hierapolis, Laodikeia ve Colossae’de yayılmaya başlamıştır.³⁸¹

Pavlus’un Colossae/Kolose’deki topluluğa yazdığı mektup inancın bölgedeki yayılışı hakkında elimizde bulunan önemli kaynaklardan biridir. Pavlus’un anlattığına göre bölge halkı onu hiç görmemiştir yani bölgede inancı yayan Pavlus

³⁷⁶ Ümran Ozan Karahan, “Philadelphia (Alaşehir)”, *Journal of Current Researches on Social Sciences*, Volume:7, Issue:2, 2017, s. 163.

³⁷⁷ *Apokalips* 3:7-12.

³⁷⁸ Blake and Edmonds, s. 301.

³⁷⁹ Behnan Konutgan, *Anadolu’da Hristiyanlık*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Martin Bucer Akademisi, İstanbul, 2015, s. 36.

³⁸⁰ Celal Şimşek, *Laodikeia Kilisesi: Lykos Vadisi’nde Hristiyanlık*, I. Baskı, Çağrı Serigrafi Etiket, Denizli, 2015, s. 7; Blake and Edmonds, s. 232.

³⁸¹ Şimşek, s. 14.

değildir.³⁸² Burada bölge halkı ifadesi kullanmamızın sebebi ise mektubun sadece Collosae'ye değil Hierapolis'e ve Laodikeialılara gönderilmiş ortak bir mektup olmasından³⁸³ dolayıdır.

Bölgede inancı Pavlus yerine duyuran kişinin Epafra/Epaphras olduğunu söylemektedir.³⁸⁴ Epaphras, Collosae'deki kilisenin kurucusu olduğu gibi muhtemelen de tüm Lykos bölgesinde inancı yayan kişidir.³⁸⁵ Mektubun sonuna geldiğimizde ise Pavlus selamlarını iletirken Tihikus ve Onesimus adında iki kişiyi onlara göndereceğini söyler.³⁸⁶ Yine bu son bölümde Nympha/Nimfa ile onun evindekilere selam göndermesi Laodikeia'da imanlıların toplandığı yeri işaret etmektedir.³⁸⁷ Diğer yandan bölgede inancın yayılması için faaliyet gösteren en önemli kişilerden biri de hiç şüphesiz İsa'nın havarilerinden Philippus olmuştur. Yaklaşık İ.S. 80 yılında bölgeye gelen havari burada faaliyet göstermiş ve sonunda şehit edilmiştir.³⁸⁸ Yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda bugün Denizli'nin antik Hierapolis kentinde bulunan "...anıtsal yapının kimin için yapılmış olduğu yalnızca dönemin tarihsel gelişimi ve değişimi göz önünde tutularak Aziz Philippus'a ait olduğu düşünülmektedir."³⁸⁹

Yuhanna'nın Laodikya Kilisesi'ne yazdığı bu mektuba baktığımızda topluluğun anladığımız kadarıyla arada kaldığını ya da Tanrısal konularda net olmadıklarını ve bu konuda Yuhanna tarafından uyarıldıklarını görüyoruz. Yuhanna topluluk için "...ne sıcak ne de soğuksun, ılıksın" ifadesini kullanmaktadır.³⁹⁰ Hierapolis kenti sıcak su kaynaklarına, Colossae kenti ise soğuk su kaynaklarına sahipken Laodikeia ise kente ulaştırılan künk, kemer ve kanal sistemleriyle ılık sulara sahip bir yerdi.³⁹¹ Hatta bugün İngiliz dilince "laodicean" kelimesi hiçbir

³⁸² **Kolosaliler** 2:1.

³⁸³ Şimşek, s. 17.

³⁸⁴ **Kolosaliler** 1:7.

³⁸⁵ Blake and Edmonds, s. 234.

³⁸⁶ **Kolosaliler** 4:7-9.

³⁸⁷ **Kolosaliler** 4: 15.

³⁸⁸ Şimşek, s. 15.

³⁸⁹ Güven Gümgüm, "Phrygia Hierapolisi (Pamukkale) Antik Kenti Aziz Philippus Tepesi Anıtsal Yapı Kompleksi", **T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 26. Arkeometri Sonuçları Toplantısı Kitabı**, İstanbul, 24-28.05.2010, s. 70.

³⁹⁰ **Apokalips** 3:14-21.

³⁹¹ Blake and Edmonds, ss. 234-235; Şimşek, s. 19.

görüşü olmayan, kaygısız ve alakasız anlamında kullanılmakla³⁹² birlikte “...dine karşı ilgisiz...” anlamına da gelmektedir.³⁹³

Ayrıca “Zenginim, zenginleştim, hiçbir şeye ihtiyacım yok diyorsun...” ifadesinin ise depremde zarar gören şehrin Roma İmparatoru Neron’un mali yardım teklifinin reddedilmesi olabileceği gibi “...giyinip çıplaklığının ayıbını örtesin diye beyaz giysiler...” ifadesi kentteki tekstil üretiminin, “...göresin diye de gözlerine sürmek üzere merhem...” ifadesi ise Laodikeia doktorlarının ün yapmış “Frigya tozu” adındaki göz merhemininin sembolik bahsi olarak yorumlanmaktadır.³⁹⁴

2.2.4. Anadolu’nun Diğer Bölgelerinde Yayılma

Şimdiye kadar ele aldığımız bölümlerde Hıristiyanlık adını alan yeni inancın özellikle Kilikya, Galatya, Likya ve Asya bölgesinde yayılmasını ele aldık. Ne yazık ki Hıristiyanlığın yayılış döneminde Anadolu’yu doğrudan Roma eyaletleri olarak bölümlendiremedik ki bunun da nedeni Roma’nın Anadolu eyaletlerinin tam manasıyla şekillenmesinin ve oturmasının Hıristiyanlığın kurumsallaşmaya geçiş dönemine denk gelmesi olmuştur. Bu nedenle de çalışmamızı ileride tamamlanacak olan eyalet bölgelerine uygun şekilde tasniflemeye ve başlıklandırmaya çalışırken daha çok kültür bölgelerinden hareketle sınırlamalar yaptık. Ayrıca bölgeleri biraz daha iyi tanımak adına Hellenistik Dönem Krallıkları ile ilgili yeri geldikçe tekrar küçük açıklamalarda bulunduk.

2.2.4.1. Edessa Bölgesi

Mezopotamya en genel tanımıyla kuzeyde Toros Dağları, güneyde Basra Körfezi, doğuda Zağros Dağları ve batıda da Suriye Çölü tarafından çevrelenen bölge için kullanılan bir addır.³⁹⁵ Konumuz itibari ile şimdilik bizim ele alacağımız

³⁹² Şimşek, s. 20.

³⁹³ Hamit Atalay, **İngilizce-Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 1979.

³⁹⁴ Blake and Edmonds, s. 235; Şimşek, s. 19.

³⁹⁵ Kemalettin Köroğlu, **Eski Mezopotamya Tarihi**, VI. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 12.

yer ise Mezopotamya'nın kuzeyinde bulunan Urfa/Urho ya da eski adıyla Edessa'dır.

Edessa, Kral Seleukos I. Nikator tarafından (İ.Ö. 303-304) Makedonya'nın eski başkentinin anısına Urfa kentinin bugünkü yerinde kurulmuş bilinen ilk kenttir.³⁹⁶ Diğer yandan şehrin Eski Antlaşma'dan gelen bir önemi de vardır ki bir görüşe göre Ata İbrahim, Ur şehrinden ayrıldıktan sonra gittiği yer olan Harran bugünkü Urfa topraklarındadır.³⁹⁷ Ayrıca bölge inancının temeli Asur-Babil yıldız-gezegen kültüne dayanırken³⁹⁸ bu pagan inancın dışında da Josephus, bölgenin Seleukos I. Nikator tarafından inşasından itibaren Yahudilerin burada var olduklarını söyler.³⁹⁹ Edessa'nın o dönemdeki sakinlerini ise ağırlıklı olarak Aramiler oluşturmaktadır.⁴⁰⁰

Hristiyanlığın yani İsa takipçilerinin yeni inancı açısından ise şehrin önemi Osroene Krallığı dönemine dayanmaktadır. Part saldırıları sonucu Selevkosların Fırat'ın batısına çekilmesinden sonra Osroene Krallığı, Nebatilerin Mezopotamya'da kurduğu çok sayıdaki devletçikten biri olmuştur.⁴⁰¹ Bu şehir krallığı kurulduğu İ.Ö. 139 yılından itibaren Roma İmparatoru Caracalla zamanında bir Roma vilayeti olana kadar yaklaşık 375 yıl gibi oldukça uzun bir süre varlığını korumayı başaracaktır.⁴⁰²

Ancak Hristiyanlığın Urfa'daki tarihi "Kral Abgar Efsanesi" ismiyle bilinen rivayete dayanmaktadır ki bu efsane Hristiyanlık tarihinde özellikle Süryani, Ermeni, Gürcü ve Alban kiliseleri tarafından da bir kuruluş ya da bir diğer ifadeyle köken kültü olarak kabul görmektedir.⁴⁰³

³⁹⁶ Evren Yılmaz ve Süreyya Eroğlu, "Edessa'dan Urfa'ya: Urfa'da Kilise'den Camiye Dönüştürülmüş Yapılar", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:30, 2013, s. 2; E. R. Hayes, **Urfa Akademisi**, çev. Yaşar Günenç, II. Baskı, Yaba Yayınları, İstanbul, 2005, s. 21.

³⁹⁷ **Yaratılış** 11:31; Aynur Yıldız, **Yahudi Ve İslâm Kutsal Literatüründe Hz. Ya'küb ve Seçilmişlik Kavramı: Karşılaştırmalı Bir Çalışma**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2014, ss. 46-47.

³⁹⁸ Şinasi Gündüz, **Anadolu'da Paganizm**, III. Baskı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2014, s. 97.

³⁹⁹ Jewish Antiquities XII:119; Gündüz, Paganizm, s. 85.

⁴⁰⁰ Sebastien de Courtois, **Süryaniler**, çev. Ersel Topraktepe, I. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 23; Mutay Öztemiz, **Süryaniler**, I. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 14.

⁴⁰¹ Hayes, ss. 21-22.

⁴⁰² Yılmaz ve Eroğlu, s. 2.

⁴⁰³ Canan Seyfeli, **Ecmeatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesi'ndeki Yeri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, s. 31.

Eusebios'un anlattıklarına göre Edessa Kralı Abgar ile İsa arasında bir mektuplaşma söz konusudur. Bir hastalıkla boğuşan kral, İsa'nın yaptıklarını duymuş ve ona yazdığı mektupta İsa hakkında "...ya sen cennetten inen bir tanrısın ya da tüm hastalıkları iyileştiren tanrının oğlusun..." diyerek ondan şifa istemiştir. Ayrıca İsa'nın Yahudilerle yaşadığı sıkıntıdan dolayı onu ülkesinde yaşamaya davet etmiş, İsa ise yazdığı cevapta öğrencisini göndereceğini bildirmiştir. Yine Eusebios'un anlattıklarına göre İsa tarafından görevlendirilen Thaddeus/Taday, Abgar'ın ülkesine gelmiş ve kralın üzerine ellerini koyarak kralı iyileştirmiş daha sonra orada vaazlar vermiştir.⁴⁰⁴

Sonuç olarak Hristiyanlığın doğuda hızla yayıldığı topraklar arasında Urfa'yı da saymak gerekir ki Hayes yeni inancın bahsedilen bu dönemde burada tıpkı yakınındaki çağdaşı şehirlerde yayıldığı gibi bir yayılma izlediğini savunur.⁴⁰⁵

2.2.4.2. Assyria Bölgesi

Assyria/Asurya da Mezopotamya topraklarında yer almaktadır ve Asurlar da bölgenin yerli halkıdır.⁴⁰⁶ Asur adı ise Eski Antlaşma'nın Yaratılış Kitabı'nda Dicle Nehri'nin batısında kalan yer olarak geçmektedir.⁴⁰⁷ Yine Yaratılış Kitabı'na göre Nuh'un oğlu Ham'ın torunu Nemrut "Asur'a giderek Ninova, Rehovot-İr, Kalah ve Ninova ile önemli bir kent olan Kalah arasında Resen kentlerini..." kurmuştur.⁴⁰⁸

Asuriler ve Süryanilerin aynı topluluk olduğu ya da Süryanilerin Asurilerin devamı olduğu iddiaları⁴⁰⁹ ile Süryanilerin doğrudan Aramilerin başka bir adı olduğu ileri sürülen iddialar arasındadır.⁴¹⁰ Süryanilerin Arami olduğu görüşüne göre onların kökeni Nuh'un oğlu Sam'a dayanmaktadır ve bu kavim yerleştikleri bölgelere göre Aramlar, Asurlar ve Keldaniler/Kildaniler gibi isimler almışlardır.⁴¹¹ Örneğin

⁴⁰⁴ Eusebios, Kilise Tarihi I.13.

⁴⁰⁵ Hayes, s. 41.

⁴⁰⁶ Frederick Aprim, **Asurlular**, çev. Vedii İlmen, I. Baskı, Yaba Yayınları, İstanbul, 2008, s. 21.

⁴⁰⁷ **Yaratılış** 2:14.

⁴⁰⁸ **Yaratılış** 10:1-12.

⁴⁰⁹ Öztemiz, ss. 12.

⁴¹⁰ Öztemiz, ss. 13; Aziz Günel, **Türk Süryaniler Tarihi**, Diyarbakır, 1970, s. 29.

⁴¹¹ Gorgis David Malik, **Süryanilerin Tarihi**, çev. Vedii İlmen, I. Baskı, Yaba Yayınları, İstanbul, 2012, s. 18; Günel, s. 30.

Kildaniler; Doğu Süryanileri ve Asuriler olarak bilinmektedir.⁴¹² Diğer yandan Süryanilerin kendilerini Arami olarak tanımlayıp Arami yerine Süryani adını kullanmalarının sebebi ise inanç ile ilgilidir. Böylece Hristiyanlığı kabul eden Aramiler “Süryani” adını kullanmaya başlayarak kendilerini putperest olan kardeşlerinden ayırmışlardır.⁴¹³

Asur İmparatorluğu; 12 İbrani Kabilesi’ni ortadan kaldıran, onun yerine kurulan Keldani Devleti (Yeni Babil) ise Yahuda Krallığı’nı istila edip bu istilada Süleyman Mabedi/Tapınağı’nı yıkan ve Yahudileri sürgüne gönderen devletti.⁴¹⁴ Ancak zamanla bu halk Persler ve Romalılar arasında süren uzun savaşlar sonrasında iki imparatorluk arasında dağılmıştır.⁴¹⁵ “Sâmî iktidarının son kalesi Yeni Babil (Kalde) İmparatorluğu İ.Ö. 538’de yıkılınca kadar birbirlerine üstünlük kurmaya çalışan Asur, Babil ve Arâmîler, bu tarihten sonra yabancı güçlerin egemenliğini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bu durum akraba uygarlıklara sahip olan tüm bu halkları birbirine daha çok yakınlaştırmıştır. Hristiyanlık, bu birleşmeyi sağlamlaştıran bir unsur olarak ortaya çıkmıştır.”⁴¹⁶

Hristiyanlığın Süryaniler arasındaki yayılma öyküsü ise yine Edessa kenti ve Kral Abgar Efsanesi’ne dayanmaktadır. Bu öykü hem Süryani kilisesinin havarilere dayandırılması hem de Süryanilerin Arami halkına bağlı olduğunu gösterme açısından önem arz etmektedir.⁴¹⁷ Nitekim Süryani kaynaklarına göre bu efsanede Kral Abgar’ın Süryani olduğu kabul edilmektedir.⁴¹⁸ Ayrıca iddia edilen mektubun dilinin Süyanice dilinde yazılmış olması⁴¹⁹ da bu iddiada ayrı bir önem arz etmektedir.

Taday Edessa’dan sonra Mezopotamya’nın diğer topraklarına yönelir, öğrencileri Mari ve Aggay ile birlikte vaazlar verir. Pers topraklarında yaşayan ve İsa’ya inanan kişiler Keldani adını alır.⁴²⁰

⁴¹² Joseph Molitor, **Kildaniler ve Doğu Süryani Kilisesi**, çev. Erol Sever, I. Baskı, Yaba Yayınları, İstanbul, 2004, s. 36.

⁴¹³ Günel, s. 30.

⁴¹⁴ Kaya, İlk Çağ, ss. 113-116.

⁴¹⁵ Aprim, s. 23.

⁴¹⁶ Hakan Olgun, “Asurî Göçleri ve Kimlik Arayışı”, **Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırma Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 3, 2008, s. 269.

⁴¹⁷ Öztemiz, s. 14.

⁴¹⁸ Günel, s. 31.

⁴¹⁹ De Courtois, s. 24.

⁴²⁰ Molitor, s. 10.

Kral Abgar Efsanesi dışında Süryaniler arasında yeni inancın kabulü hakkında birkaç iddia da dikkat çekicidir. İlki İsa'nın ününü duyan hastaların iyileşmek için İsa'ya gelenler arasında olmaları ve İsa tarafından iyileştirilmeleridir.⁴²¹ Diğerisi ise İsa'nın göğe yükselişinden sonra Kutsal Ruh'un havarilerin üzerine indiği Pentakost günü aralarından Anadolu'dan da halkların bulunduğu yaklaşık 3.000 kişi Petrus'un vaazının ardından iman etmiştir ve bunların arasında Süryanilerin de olabileceği düşünülmektedir.⁴²² Bir diğer iddia ise Antakya'da kurulan ve ilk kez Hristiyan adını alan topluluğun Aramiler olduğu yönündedir.⁴²³

Süryanilerin menşei konusundaki açıklamalardan itibaren şu açıkça görülmektedir bu halk varlığını hem Eski Antlaşma'dan hem de Yeni Antlaşma'dan meşru temellere dayandırmaktadır. Ayrıca İsa döneminden itibaren inancın sıkı takipçilerinden oldukları ve başta Petrus olmak üzere kendilerinin aynı zamanda Apostolik/Havarisel bir kilise topluluğu oldukları konusundaki savunmaları da bugün kurumsallaşmış olan yapının meşru temellere dayandırılması açısından önemli bir gerekliliktir.

“Suriye’de ve Mezopotamya’da, antik Asur ve Keldani ülkesinde Hristiyanlığın geleceğine duyulan inancın temelleri, Edessa’da Havarilerden ve Kudüs’ten gelen gerçek inancın benimsenmesi ve eski Arami idollerinin ve Doğuyu fethetmekte olan baştan çıkarıcı Mani dininin reddiyle çok eskiden atılmıştı.”⁴²⁴ Süryaniler, İsa zamanında onu tanımaya başlamış, Pentakost günü Petrus’un vaazını işitip iman etmiş, Antakya’daki ilk topluluğun çekirdeğini oluşturmuş, Kralları ise İsa’nın lütfunu almıştır böylece mutlak meşruluk ispatlanmıştır.

“Süryani Hristiyanlığı Antiochea ve Urfa gibi Doğu dünyasının en büyük merkezlerinde, Yunan Hristiyanlığı yine başta Antiochea ve İskenderiye olmak üzere, diğer Doğu Akdeniz kentlerinde Latin Hristiyanlığı ise İtalya’da Roma ve Afrika’da Kartaca gibi büyük kentlerde şekillenmiştir.”⁴²⁵ Bu şekillenmenin

⁴²¹ **Matta** 4:24; Malik, s. 61.

⁴²² **Elçilerin İşleri** 2:9-11, 41; Malik, s. 61.

⁴²³ **Elçilerin İşleri** 11:19-26; Malik, s. 61.

⁴²⁴ De Courtois, s. 24.

⁴²⁵ Turhan Kaçar, **Geç Antikçağ’da Hristiyanlık**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009 s. 24.

sonucunda ortaya çıkan ritler aynı mezhep içindeki farklılıklarla bugün de kendisini göstermektedir.

2.2.4.3. Armenia Bölgesi

Batıda Fırat Nehri'nden doğuda İran Azerbaycan'ına, kuzeyde Gökçe Göl ile Aras Vadisi'nden güneyde Toroslar ve Urmiye Gölü'nün güneyine kadar uzanan geniş bir coğrafyaya egemen olan Urartu⁴²⁶ egemenliğindeki topraklarda yaşayan Armenialılar/Ermeniler, Urartuların tarih sahnesinden çekilmesinin ardından Pers egemenliğine, daha sonra da Seleukos/Selevkos hakimiyeti altında yaşamışlardır. İ.Ö. 190-189 yıllarında Roma ve Selevkos arasındaki savaştan sonra Selevkosların Torosların güneyine çekilmesiyle bağımsızlığını ilan eden Armenialıların krallığı İ.Ö. 66'da Roma egemenliğine girmiş ve vasal bir krallığa dönüşmüştü.⁴²⁷ Burada Armenia bölgesine değinmemizin sebebi ise az önce bahsettiğimiz gibi Armenia bölgesinin en geniş sınırlarının batı kısmı bugün Anadolu toprakları içerisinde yer almasından dolayıdır.

Bugün Ermeniler tarafından ilk ve en kutsal alan olarak Ermeni Kilisesi'nin ana merkezi olarak kabul edilen Etchmiadzin/Eçmiyazin veya modern adıyla Vagharshapat'tır.⁴²⁸ Modern Ermeni Kilisesi'nin kurucusu ve ruhani lideri Aziz Grigor Lusavoriç vaaz çalışmalarıyla Ermenistan coğrafyasında Hristiyanlığın yayılmasında öncü olmuş ve bunun sonucunda Ermeniler Hristiyanlığı toplu olarak kabul etmişlerdir. Ancak diğer yandan onun havari Taday'ın ve Bartalmay'ın makamında oturduğu kabul edilmektedir.⁴²⁹

Armenia'nın Filistin'e yakınlığından hareket edecek olursak Hristiyanlığın Ermenistan'da ilk öğrenciler zamanında yayılmış olması muhtemeldir.⁴³⁰ Ancak bu konudaki bilgilerimiz yine Abgar rivayetine dayanmaktadır. H'orenatsi "Abgar öldükten sonra Ermenistan Krallığı ikiye bölündü: oğlu Ananun Urfa'da, yeğeni

⁴²⁶ Pınar Pınarcık, "Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 27, Sayı: 2, 2012, , s. 459.

⁴²⁷ Tekin, ss. 172-173.

⁴²⁸ Turhan Kaçar, "Ermeniler Nasıl ve Ne Zaman Hristiyan Oldu?", **XVI. Türk Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 20-24.09.2010, s.247.

⁴²⁹ Seyfeli, s. 30.

⁴³⁰ Atiya, s. 343.

Sanatruk ise Ermenistan'da" kral olduğunu söyler. Taday bu sırada Ermenistan'a gider ve derebeylerden korkarak dinini değiştiren Sanatruk tarafından Şavarşan bölgesinde Artaz'da kendisine inanan imanlılarla birlikte öldürülür.⁴³¹

Bölgedeki topluluğun ne derece yeni inancı benimsediğini her ne kadar bilmiyor olsak da bugün halk arasındaki yaygın inanışa göre Ermenistan'ın Hristiyanlığı kabulü havari Taday'ın (İ.S. 43-66) bölgede yaşadığı dönemde başlamış ve ona İ.S. 60 yılında havari Bartalmay'ın katılmasıyla devam etmiştir. Taday Ermeni kilisesinin ilk patriği olarak kabul edilir ve kilise bu nedenle kendisini Havarisel olarak adlandırır.⁴³²

2.2.4.4. Cappadocia Bölgesi

Strabon, Cappadocia/Kapadokya'nın sınırlarını güneyde Kilikya Taurosları/Torosları, doğuda Armenia ve Kolkhis, kuzeyde Halys/Kızılırmak'ın ağzına kadar Euksinos/Karadeniz ve batıda Paphlagonia'lı kabileler, Phrygia, Galatia ve Kilikya olarak vermiştir.⁴³³ Cappadocia bugün daha çok daha Kayseri-Niğde-Nevşehir üçgeni arasındaki bölgeyi ifade ederken antikçağda bölgenin sınırları farklı hâkimiyetler altında sık sık değişikliğe uğramıştır.⁴³⁴ Pers hâkimiyeti döneminde (İ.Ö. 360) Cappadocia kuzey ve güney olarak ikiye bölünmüş; kuzeyine Pontos Capadocia, güneyine ise Megale/Büyük Cappadocia adı verilmiştir.⁴³⁵ Daha sonra Büyük İskender'in Anadolu'ya girmesinden (İ.Ö. 334) sonra⁴³⁶ Macadenoia ve onun da ardından Selevkos hâkimiyetinde kalan bölge Selevkos döneminde bağımlı bir krallık olmuş.⁴³⁷ "Küçük Asia'da Seleukoslar'ın toprakları üzerinde hâkimiyet kuran Hellenistik Krallıklar arasındaki rekabet

⁴³¹ Seyfeli, s. 33.

⁴³² Atiya, ss. 343-344.

⁴³³ Strabon, Geographika XII.1.1.

⁴³⁴ Hasan Tuncer, **Roma İmparatorluğu Döneminde Kapadokya Bölgesi (M.S. I. ve II. Yüzyıllar)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir, 2014, s. 8; Mustafa Arslan ve Esra Bulut, "Eskiçağ'da Kappadokia Bölgesi'nin Sınırları", **History Studies**, Cilt: 9, Sayı: 2, 2017, s. 50.

⁴³⁵ Strabon, Geographika XII.1.4; Evren Şar, **Antik Kaynaklarda Kappodokia Bölgesi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2004, s. 4; Arslan ve Bulut, s. 52.

⁴³⁶ Tekin, s. 126; Arslan ve Bulut, s. 52.

⁴³⁷ Arslan ve Bulut, s. 52-53.

herhangi birinin ötekiler üzerinde egemenlik kurmasına engel olmuştur. Bu durum şüphesiz dönemin hâkim gücü Roma'nın işine yaramıştır⁴³⁸ ve sonunda da Cappadocia Krallığı'nın son Cappadocia kralı Arkhelaos İ.S. 17 yılında ölünce, ülkesi Roma tarafından ilhak edilerek sınırları ilerleyen zamanda sık sık değiştirilecek olan bir Roma eyaletine dönüştürülmüştür.⁴³⁹

Cappadocia'nın sık değişen sınırlarını bir kenara bırakıp bölgede Hristiyanlığın yayılma sürecinden bahsedecek olursak ilk olarak İsa'nın göğe yükselişinden sonra Kutsal Ruh'un havarilerin üzerine indiği Pentakost günü Petrus'un vaazını dinleyenlerin arasında Cappadocia'dan gelenlerin de sayılmasıdır.⁴⁴⁰ Dolayısıyla Cappadocia bölgesinde yaşayan Yahudilerin İsa'nın mesajını kabul etmesiyle erken dönemde bir topluluğun oluşmasını sağlamıştır.⁴⁴¹ Bu da bize Hristiyanlığın en az I. yüzyılda Cappadocia'da yayılmaya başladığını göstermektedir.⁴⁴²

Diğer yandan Eusebios, Petrus'un vaaz ettiği bölgeler arasında Cappadocia'yı da saymaktadır.⁴⁴³ Ancak elimizdeki bu bilgi sadece Eusebios'a dayalıdır ve Petrus'un bu bölgedeki faaliyetleri hakkında başka bir bilgi mevcut değildir. Ayrıca Petrus'un I. Mektubu'nda kullandığı "Mesih İsa'nın elçisi olan ben Petrus'tan, Pontus, Galatya, Kapadokya, Asia ili ve Bitinya'ya dağılmış ve buralarda yabancı olarak yaşayan seçilmişlere selam!"⁴⁴⁴ ifadesinden de tüm bu topluluğu Petrus'un kurduğuna dair bir delil oluşturmak pek de mümkün olmasa da burada bir topluluğun var olduğunu görmemiz açısından önemlidir.

Bir diğer iddia ise bu topluluğu Pavlus'un kurmuş olabileceğidir⁴⁴⁵ ki Yeni Antlaşma'da Pavlus'un gerçekleştirmiş olduğu misyon yolculukları bazen ince detaylara kadar yer verilmişken ve Cappadocia'ya komşu diğer bölgelerde misyon faaliyetleri yürütülmüşken Cappadocia hakkında hiçbir bilgi mevcut değildir.⁴⁴⁶

⁴³⁸ Salih Soslu, **Hellenistik Dönem Kapadokya Krallığı'nın Siyasi Tarihi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2014, s. 93.

⁴³⁹ Kaya, Roma Eyaletleri, ss. 20-21.

⁴⁴⁰ **Elçilerin İşleri** 2:9-11, 41.

⁴⁴¹ Ramazan Adıbelli, **Kapadokya Bölgesindeki Hristiyanlık Tarihi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2002, s. 56-57.

⁴⁴² Tuncer, s. 128.

⁴⁴³ Eusebios, Kilise Tarihi III.1.

⁴⁴⁴ **I. Petrus** 1:1.

⁴⁴⁵ Blake and Edmonds, ss. 77-78; Adıbelli, ss. 57-58.

⁴⁴⁶ Adıbelli, ss. 57-58.

İleride bahsedeceğimiz Basilius ve Gregorius gibi Cappadocialı Kilise Babaları aslında inancın burada nasılda sağlam şekilde kök saldıgının önemli kanıtlarından sayılabilir. Ayrıca bölge Roma'nın Hristiyanlara uyguladığı zulüm çağında gerçek anlamda önemli bir yer haline gelecektir.

2.2.4.5. Bithynia ve Pontus Bölgesi

Bithynia doğuda Paphlagonia, güneyde Phrigia ve Galatia, batıda Mysia ile doğal bir sınır olan Pontos Euksinos ile çevrili olan bölgedir.⁴⁴⁷ Strabona'a göre bölge adını Thraklar'dan almıştır.⁴⁴⁸ Pontos ise daha önce bahsettiğimiz gibi kuzey ve güney olarak ikiye ayrılmış olan Cappadocia'nın kuzey kısmına verilen addır. Aslında Pontos Cappadocia şeklinde adlandırılan bölge Stabon'un verdiği bilgilere göre bölgeyi ele geçiren Macadonialılar tarafından doğrudan Pontos olarak adlandırılmıştır.⁴⁴⁹ Yine onun verdiği bilgilere göre Bithynia ve Pontos arasında Paplagonia bulunmaktadır.⁴⁵⁰

Hem Bithynia Krallığı'nın hem de Pontos Krallığı'nın kuruluşu İ.Ö. 4. yüzyılın son çeyreğine denk gelmektedir. Nikomedia/İzmit merkezli Bithynia ile Sinope/Sinop merkezli iki krallık arasında Roma'nın da müdahalesiyle karşılıklı işgal girişimleri olmuşsa da Roma'nın gücü altında ezilen Bithynia'nın Roma'ya bağlanması daha kısa sürmüştür.⁴⁵¹ “İ.Ö. 75 (ya da 74) yılında ölen Bithynia kralı IV. Nikomedes'in tıpkı III. Attalos'un yaptığı gibi, ölmeden önce hazırlamış olduğu bir vasiyetle krallığının varisi olarak Roma'yı tayin etmesi üzerine ortaya çıkan meşruiyet zemininden hareketle Bithynia Eyaleti” kurulmuştur.⁴⁵² Pontos Krallığı verdiği uzun mücadelenin sonunda daha fazla direnemedi ve Roma tarafından ortadan kaldırılarak ülkenin batı toprakları Bithynia topraklarına dâhil edilerek İ.Ö. 63 yılında Bithynia et Pontus Eyaleti kuruldu.⁴⁵³

⁴⁴⁷ Sevin, s. 35.

⁴⁴⁸ Strabon, Geographika XII.3.3.

⁴⁴⁹ Strabon, Geographika XII.1.4.

⁴⁵⁰ Strabon, Geographika XII.3.9.

⁴⁵¹ Tekin, ss. 156-158.

⁴⁵² Kaya, Roma Eyaletleri, s. 14.

⁴⁵³ Tekin, ss. 159-162; Kaya, Roma Eyaletleri, s. 17.

Hristiyanlığın bölgeye gelişinden önce yine ilk olarak Pentakost günü Petrus'un vaazını dinleyenler ve iman edenler arasında Pontos bölgesinden gelenler de sayılmaktadır.⁴⁵⁴ Pontus ile ilgili bir başka bilgi ise Pavlus'un muhtemelen İ.S. 50-52 yılları arasında gerçekleştirdiği ikinci misyon yolculuğunda geçmektedir. Pavlus Korinthos'a vardığında Roma İmparatoru Claudius'un emriyle başkent Roma'dan ayrılan Yahudilerden olan Pontus doğumlu Akvila adında bir Yahudi ve karısı Priskila ile tanışır. Onlar başkentten Korintos'a yeni gelmişti ve çadırcılık işi ile uğraşıyordu. Pavlus da onlarla birlikte bir süre çalışmış ve muhtemelen de bu süre içerisinde onları yeni inanç konusunda eğitmiştir. Nitekim Pavlus, dönüş yolculuğunda onları Efes'te inancı yaymaları için bırakmış ve çift de yeni inancın yayılması için misyon faaliyetlerine başlamıştır.⁴⁵⁵

Pavlus gerçekleştirdiği ikinci misyon yolculuğunda (İ.S. 50-52) Galatya'dan sonra Mysia sınırına gelerek Bithynia'ya geçmek istemiş ancak daha önce de açıkladığımız gibi bu mümkün olmamıştır.⁴⁵⁶ Bu da bize bölgedeki inancın Pavlus tarafından yayılmadığının en açık göstergesidir.

Diğer yandan daha önce de bahsettiğimiz gibi Petrus'un I. Mektubu'nda kullandığı "Mesih İsa'nın elçisi olan ben Petrus'tan, Pontus, Galatya, Kapadokya, Asia ili ve Bitinya'ya dağılmış ve buralarda yabancı olarak yaşayan seçilmişlere selam!"⁴⁵⁷ ifadesinden de tüm bu topluluğu Petrus'un kurduğuna dair bir delil oluşturmak pek de mümkün olmasa da yine burada topluluğun var olduğunu görebilmemiz açısından değerlidir.

⁴⁵⁴ Elçilerin İşleri 2:9-11, 41.

⁴⁵⁵ Elçilerin İşleri 18:1-26.

⁴⁵⁶ Elçilerin İşleri 16:7-8.

⁴⁵⁷ I. Petrus 1:1.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ROMA İDARESİ ALTINDA HİRİSTİYANLAR

İ.S. I. yüzyılın başlarında Hıristiyanlar ve Hıristiyanlık imparatorluk için çok ciddi bir tehdit olarak algılanmıyor, gizli bir topluluğun üyeleri olarak görülüyorlardı. Ancak kendi inançları dışında kalan dinsel festivallerden ve Roma ordusuna hizmet etmekten kaçınmaları onları şüpheli bireyler haline getirmekle birlikte yüzyılın sonuna doğru siyasi bölücü oldukları görüşü benimsenmişti.⁴⁵⁸ Bunun en büyük nedeni de İ.S. 64 yılında İmparator Neron'un Hıristiyanları düşman bir grup olarak adlandırması olacaktır.⁴⁵⁹ İ.S. 54-68 yılları arasında hüküm süren Neron'a kadar sırasıyla İ.Ö. 27 - İ.S. 14 yılları arasında Augustus, İ.S. 14-37 yılları arasında Tiberius, İ.S. 37-41 yılları arasında Caligula, İ.S. 41-54 yılları arasında Claudius Roma'nın İmparatorluk Dönemi imparatorlarıdır.⁴⁶⁰ Nitekim bu sıralamadan da anlayacağımız üzere İsa, İmparator Augustus zamanında dünyaya gelmiş ve İmparator Tiberius'un saltanatının son yıllarında çarmıha gerilerek öldürülmüştü.

3.1. TUTUKLAMALAR VE İNFAZLAR

Neron'un hükümdarlığı zamanında İ.S. 64 yılında Roma'nın büyük bir kısmını yakıp küle çevirecek olan yangın çıkmıştı.⁴⁶¹ Bu sırada Antium'da olan Neron derhal kente gelmiş ve yangının söndürülmesi için büyük çaba harcamış, ancak yangın bir haftadan fazla sürmüş ve kent büyük zarar görmüştü. Şimdi de halk arasında bu yangını çıkaranın Neron'un kendisi olduğu söylentileri dolaşmaya başlamıştı. Söylentilere göre Neron kendisine yaptıracığı meşhur Altın Ev'e yer açmak için bu yangını çıkarmıştı.⁴⁶² O dönemde yaşamış Romalı tarihçi Tacitus'un anlattıklarına göre Neron bu dedikodulara son vermek için Hıristiyanları suçlamıştı.

⁴⁵⁸ Gürkan Ergin, **Anadolu'da Roma Hâkimiyeti**, I. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 173.

⁴⁵⁹ Allen Brent, **A Political History of Early Christianity**, T&T Clarc Publishing, London, 2009, s. 32.

⁴⁶⁰ Tekin, s. 311.

⁴⁶¹ Charles Freeman, **Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları**, çev. Suat Kemal Angı, II. Baskı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005, s. 475.

⁴⁶² Tekin, s. 235.

Onlar adını Pontius Pilatus tarafından idam edilen Christus (İsa)'tan alıyordu ve halk onlardan nefret ediyordu. Bu nedenle de Neron onları ya vahşi hayvanlara atıp ya da çarpmıha gerip gece olduğunda ateşe vererek öldürüyordu.⁴⁶³ Sadece Roma'da değil İskenderiye'deki ve Antakya'daki Hristiyanlar da bu zulümden etkilenmişti.⁴⁶⁴ Geleneğe göre Pavlus'un ve Petrus'un da bu dönemde öldürüldüğü kabul edilmektedir.⁴⁶⁵

3.1.1. Pavlus'un Tutuklanması

Pavlus son misyon yolculuğundan sonra Kudüs'e vardığında etrafındakiler onu kendisi hakkında çıkan söylentiler konusunda uyarmıştı. Yahudiler Pavlus hakkında bilgi toplamışlardı ve onu insanları Kutsal Yasa'dan uzaklaştırmakla suçuyorlardı. Bu nedenle Pavlus'un Kutsal Yasa'ya olan bağlılığını göstermek için dört kişinin adak görevini ona verdiler. Fakat Pavlus'u Tapınakta gören Asia ilinden bazı Yahudiler büyük bir öfkeye kapıldılar ve onu tapınaktan dışarı sürüklediler. Büyük bir kargaşa çıkmıştı ve Yahudiler Pavlus'u öldürmek istiyorlardı. Ancak halkın neden olduğu bu gürültü Antonia Kalesi'ndeki Roma taburunun komutanı Klavdius Lisias'ı harekete geçirdi ve Lisias kalabalığın bulunduğu yere gelerek Pavlus'u tutukladı, onun kaleye gönderilmesi emrini verdi. Pavlus bu sırada komutandan izin isteyip Yahudilere onların dili olan İbranice son kez çağrıda bulundu.⁴⁶⁶ Yahudilerin ona neden bu kadar öfkeli olduğunu anlamak isteyen komutan, Pavlus'u kırbaçlatarak sorguya çekilmesi emrini verdi; fakat Pavlus'un tam kırbaçlanacağı esnada orada bulunan yüzbaşıya "Mahkemesi yapılmamış bir Roma vatandaşını kamçılamanız yasaya uygun mudur?" demesi üzerine komutan onu kırbaçlayamamıştı.⁴⁶⁷ Çünkü "Roma'da özgür insan, normal koşullarda, zorla itiraf ettirmek amacıyla işkenceye maruz kalmazdı."⁴⁶⁸

Yahudiler Pavlus'u bir suikastla öldürmek için tutuşuyorlardı; fakat onların bu planını Pavlus'un yeğeni bozmuştu. O bu haberi önce Pavlus'a daha sonra da

⁴⁶³ Tacitus, Annals, XV.44.

⁴⁶⁴ Atiya, ss. 192-193.

⁴⁶⁵ Brent, s. 33.

⁴⁶⁶ Elçilerin İşleri 21: 17-40.

⁴⁶⁷ Elçilerin İşleri 22:23-29.

⁴⁶⁸ Scott, s. 62.

komutana anlatınca komutan bir mektup yazıp Pavlus'u Sezariye'deki Vali Felix'e gönderdi. Mektubu okuyan vali Pavlus'un Kilikya'dan olduğunu öğrenince onu suçlayanlar gelinceye kadar Hirodes'in sarayında gözaltında tutulması emrini verdi.⁴⁶⁹ Yahudilerin iddialarını dinleyen Felix, Elçilerin İşleri Kitabı'nda anlattığına göre Yahudilere yaranmak için kendi görev süresi dolana kadar iki yıl Pavlus'un tutuklu kalmasını sağladı.⁴⁷⁰ Bu muhtemelen İ.S. 58-60 yılları arasına denk geliyordu.⁴⁷¹

Felix'ten sonra gelen Festus'un valiliği döneminde Pavlus kendisini Hirodes Agripa'a ve Festus'un önünde savunan Pavlus, Sezar tarafından yargılanmak istiyordu.⁴⁷² Davasını imparatora götürmek ise her Roma vatandaşının hakkıydı ve Pavlus başvurmuş olduğu bu en yüksek yargı makamında davayı kazanması hâlinde Hristiyanlığın kabul görmesini sağlayabilirdi.⁴⁷³

İ.S. 60 yılında Roma'ya gönderilmek üzere yola çıkan Pavlus'un yaşanan bir dizi olaydan sonra İ.S. 61 yılının ilkbaharında Roma'ya vardığı tahmin edilmektedir.⁴⁷⁴ Elçilerin İşleri Kitabı'nın son cümleleri Pavlus'un Roma'daki misyonu ile biter; "Pavlus tam iki yıl kendi kiraladığı evde kaldı ve ziyaretine gelen herkesi kabul etti. Hiçbir engelle karşılaşmadan Tanrı'nın Egemenliği'ni tam bir cesaretle duyuruyor, Rab İsa Mesih'le ilgili gerçekleri öğretiyordu."⁴⁷⁵ İddialara göre Roma'ya getirilen Pavlus'un burada bir asker gözetiminde yalnız başına kalmasına karar verilir. Pavlus kendisine gelen misafirleri kabul edebildiği gibi buradayken Filipililer, Efesliler, Koloseliler ve Filimon mektuplarını yazmıştır.⁴⁷⁶

3.1.2. Petrus'un ve Pavlus'un Ölümü

Petrus çeşitli yerlere gitmiş olsa da çoğunlukla Kudüs'te kalmıştır. Kral Herodes'in bazı Hristiyan önderlerini tutuklattığı sırada Petrus da tutuklanmış; fakat hapisneden kaçmayı başarmıştır. Ancak Petrus'un hapisneden kaçtıktan sonra

⁴⁶⁹ Elçilerin İşleri 23:12-35.

⁴⁷⁰ Elçilerin İşleri 24:1-27.

⁴⁷¹ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 24.

⁴⁷² Elçilerin İşleri 26:24-33.

⁴⁷³ Lawrence, s. 162.

⁴⁷⁴ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 24.

⁴⁷⁵ Elçilerin İşleri 28:30-31.

⁴⁷⁶ Tarsuslu Elçi Pavlus, s. 22.

neler yaptığı konusunda bilgilerimiz kısıtlı olmakla birlikte onun Roma'da bulunduğunu ispatlayacak tarihsel bir belge mevcut değildir ve bu nedenle de konu hakkında farklı yaklaşımlar vardır.⁴⁷⁷ Geleneksel Hıristiyan düşüncesi ise İsa'nın yükselişinden sonra cemaatin liderliğini üstlenen Petrus'un yirmi beş yıl kadar Roma'da yaşamış olduğunu iddia eder.⁴⁷⁸

Çalışmamızın ilgili bölümlerinde yeri geldiğinde Petrus'un cemaat ya da kilise için ne kadar önemli biri olduğundan bahsetmeye çalıştık. Petrus emanet edilen kilisenin başıdır ve onun yetkisi İsa'dan gelmektedir. İsa öğrencilerine kendisinin kim olduğunu sorduğunda onun kim olduğunu bilen tek kişi Petrus olmuştu; “Sen, yaşayan Tanrı'nın Oğlu Mesih'sin.” İsa da Petrus'a “Ne mutlu sana, Yunus oğlu Simun... Bu sırrı sana açan insan değil, göklerdeki Babamdır. Ben de sana şunu söyleyeyim, sen Petrus'sun ve ben topluluğumu bu kayanın üzerine kuracağım. Ölüler diyarının kapıları ona karşı direnemeyecek. Göklerin Egemenliğinin anahtarlarını sana vereceğim. Yeryüzünde bağlayacağın her şey göklerde de bağlanmış olacak; yeryüzünde çözeceğin her şey göklerde de çözülmüş olacak.” karşılığını vermişti.⁴⁷⁹ Petrus daha önce asla yapmam dediği şeyi yapmış İsa'yı üç kez reddetmişti.⁴⁸⁰ Dirilişin ardından ise İsa, Petrus'a “beni seviyor musun?” diye sormuş, Petrus da her defasında “seviyorum” cevabını vermiştir. İsa bu cevaplara karşılık da koyunlarını gütmeye ve otlatma görevini Petrus'a vermiştir.⁴⁸¹ Grekçe metinde İsa'nın ilk iki sorusunda “sevgi” kelimesi olarak “Agape - ἀγάπη”, üçüncüsünde ise “Philia - φιλία” kullanmış, Petrus ise her defasında “Philia - φιλία” olarak karşılık vermiştir. Yaptığımız araştırmalara göre çözülememiş bir teolojik anlam ifade etse de en basit anlamda Petrus bir kez daha denenmiştir ve daha önce de bahsettiğimiz gibi önemli bir teolojik kavram olan “çoban” olma yetkisini ona vermiştir.

Petrus'un Roma'daki faaliyetleri hakkında her ne kadar sınırlı bilgimiz olsa da onun Pavlus ile birlikte İmparator Neron zamanında yaklaşık olarak İ.S. 64-68

⁴⁷⁷ B.Z. Çoban, Papalık, ss. 6-7.

⁴⁷⁸ Şinasi Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü**, Vadi Yayınları, Ankara, 1998, s. 305.

⁴⁷⁹ **Matta** 16:15-19.

⁴⁸⁰ **Luka** 22:56-62; **Markos** 14:66-72; **Matta** 26:69-75.

⁴⁸¹ **Yuhanna** 21:15-17.

yılları arasında öldürüldüğü kabul edilmektedir.⁴⁸² Eusebios da Petrus'un Neron döneminde çarmıha gerilerek öldürüldüğünü anlatmaktadır.⁴⁸³ Belki de Petrus'un çarmıha gerilerek öldürülmesini anlatan en etkileyici öykü apokrif bir metin olan muhtemelen İ.S. 190 yılında Suriye veya Filistin'de yazılan Petrus'un İşleri adlı apokrif kitapta geçmektedir. Bu anlatıya göre Petrus Roma'dan kaçarken İsa'yı görür ve ona "Domine, quo vadis?" yani "Efendim, nereye gidiyorsunuz?" der ve İsa da ona "Roma'ya çarmıha gerilmek için gidiyorum." der ve Petrus kendine gelerek Roma'ya gider ve baş aşağı çarmıha gerilir.⁴⁸⁴ Bu metin her ne kadar apokrif bir metin olsa da en azından Petrus'un Roma'da öldürülmüş olduğu konusunda bize bir delil oluşturmaktadır.

İ.S. 4. yüzyılda yaşamış olan Romalı tarihçi Eutropius göre Neron, dayısı Caligula'ya benzeyen, zevk düşkünü ve savurgan biridir. Eutropius'un anlattıklarına göre Neron parfüm kokulu surlarda yıkanıp altın ağlarla balık tutuyor, bir kithara çalgıcısı gibi giyinip dans ediyor ve şarkılar söyleyip kendisini küçük düşürüyordu. Ayrıca kardeşi, karısı ve annesi gibi yakın akrabalarını öldürttüğü gibi çok sayıda devlet görevlisini de öldürtmüştü, Roma'yı izlemek için ateşe vermiş ve bütün Roma'nın nefretini kazanarak düşman ilan edilmiş biriydi.⁴⁸⁵ Senatonun da Neron'u vatan haini ilan etmesi üzerine umutlarını yitiren Neron, İ.S. 68 yılının Haziran ayında, otuz yaşındayken boğazını keserek intihar etmiş, böylece Iulius-Claudius sülalesinin iktidarı da son bulmuştur.⁴⁸⁶

3.1.3. Erken Hristiyan "Şehitleri"

İmparator Neron döneminde Anadolu topluluklarından şehit edilenler; Pavlus'un öğrencilerinden Akvila ve karısı Priskila Efes'te, Colossae'daki kilisenin yöneticilerinden Philemon ile karısı Apphia ve oğlu episkopos Archippus'tur.⁴⁸⁷

⁴⁸² Bihlmeyer ve Tuchle, ss. 25-26.

⁴⁸³ Eusebios, Kilise Tarihi, III.1.

⁴⁸⁴ M. C. McCarthy, "Quo Vadis", **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 11, s. 873.

⁴⁸⁵ Eutropius, s.181-183.

⁴⁸⁶ Tekin, s. 236; Freeman, s. 479.

⁴⁸⁷ Andrew Jackson, **The Hristian Saints of Turkey**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 61-68.

Neron'un ölümünden sonra kısa bir imparatorluk mücadelesinin ardından Roma tahtına İ.S. 69 yılında Vespasianus çıktı ve sırasıyla oğulları Titus ve Domitianus'un da imparatorluk yaptığı dönem Roma'da Flavius Hanedanı Dönemi olarak adlandırıldı.⁴⁸⁸

Bu sırada Kudüs'te devam etmekte olan Yahudi isyanı vardı. Neron'un güvenini kazanarak İ.S. 64 yılında Yahuda bölgesine vali olarak gönderilen Gessius Florus'un Tapınak hazinesinden para istemesi İ.S. 66 yılında başlayan isyanın görünen sebebi olurken, Zelotların bu durumdan faydalanmayı istemesi isyanın asıl sebebidir. Ayrıca Florus'un sert tutum ve davranışları da isyanın diğer nedenleri arasındaydı.⁴⁸⁹ Vespasianus'un oğlu Titus, İ.S. 70 yılının Ekim ayında Kudüs'ü ele geçirerek Yahuda'daki ayaklanmayı çok sayıda Yahudi öldürerek kanlı bir şekilde bastırılmış,⁴⁹⁰ bu sırada Tapınak da harabeye dönmüştü.⁴⁹¹ O dönemde yaşamış olan tarihçi Josephus'ta şehrin ve Tapınak'ın Titus tarafından ele geçirildiğini doğrulamaktadır.⁴⁹²

Byzantium (İstanbul) şehrinin ilk episkoposu kabul edilen ve Karadeniz'in kuzey kıyılarında misyon faaliyetlerinde bulunduğu inanılan Petrus'un kardeşi havari Andreas'ın ölüm tarihi bu döneme denk gelmektedir. Onun İ.S. 69 yılında Patras'da "X" şeklindeki haça gerilerek şehit edildiği kabul edilmektedir.⁴⁹³

Vespasianus'un ölümünün ardından taht varisi olan oğlu Titus İ.S. 79 yılında Roma imparatoru oldu.⁴⁹⁴ Bu dönemde Hierapolis'de bulunan Philippus çarmlıha gerilerek şehit edilmişti.⁴⁹⁵

Neron'dan sonraki ikinci büyük baskı dönemi Domitianus döneminde olmuştur. Domitianus, Titus'un ölümü üzerine Roma'ya gelmiş ve İ.S. 81 yılında imparator ilan edilmişti.⁴⁹⁶ Kilise geleneğine göre bu dönemde Efes'te bulunan Yuhanna, Patmos Adası'na sürgün edilmişti.⁴⁹⁷ Bu dönemde doğrudan sistematik bir

⁴⁸⁸ Freeman, s. 479; Tekin, s. 238.

⁴⁸⁹ Halil Erdemir ve Hatice Palaz Erdemir, "Kudüs'te Yahudi İsyanı ve Yahudiler", **History Studies**, Cilt: 2, Sayı: Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s. 123; Gürkan, s. 39.

⁴⁹⁰ Freeman, s. 479; Tekin, s. 238.

⁴⁹¹ Gürkan, s. 39; Johnson, s. 175.

⁴⁹² Josephus, *Jewish Antiquities*, XX.10.250.

⁴⁹³ Jackson, s. 37.

⁴⁹⁴ Tekin, s. 240.

⁴⁹⁵ Jackson, s. 75.

⁴⁹⁶ Tekin, ss. 242-243.

⁴⁹⁷ Ulutürk, s. 215.

Hristiyan karşıtı kampanya olmasa da Anadolu'daki Roma yetkilileri onları işkence ve öldürme yetkisine sahipti.⁴⁹⁸ Bu dönemde sadece Hristiyanlar değil putperestliği reddeden Yahudiler de imparatorluğun hedef tahtasındaydı.⁴⁹⁹

Hoşgörülü İmparator Nerva, İ.S. 96-98 yılları arasındaki görevi boyunca Hristiyanlara dokunmamış, hatta onlara karşı yapılan bazı suçlamaları yasaklamıştı.⁵⁰⁰ Ayrıca Eusebios'un anlattığına göre bu dönemde sürgündeki Yuhanna'nın Efes'e dönmesine izin verilmişti.⁵⁰¹ Yaşlı imparator ölünce de geride varis olarak bıraktığı Traianus imparator oldu.⁵⁰²

Şehit edildikleri yıl tam olarak bilinmemekle birlikte Anadolu'da; Pavlus tarafından Colossae'deki topluluğa gönderilen Efes episkoposu Onesimus'un başı kesilerek, Perge'nin ilk episkoposu olarak kabul edilen Antipas'ın yakılarak I. yüzyılda şehit edildikleri kabul edilmektedir. Yine bu yüzyılda Pavlus ile birlikte misyon yolculuğuna katılan ve Pavlus'un ona iki ayrı mektup yazdığı Efes episkoposu Timoteos da şehitler arasında kabul edilmektedir.⁵⁰³

I. yüzyılda olduğu gibi II. yüzyılda da Hristiyanlık "religio illicita" yani "yasak din" olarak kabul ediliyordu. Hristiyanlar resmi olarak izin verilmemiş yasadışı bir dine inandıkları için de baskıya uğruyorlardı.⁵⁰⁴ İmparatorluğun üst tabaka halkı ise dinsel akımlara karşı septik bir yaklaşım sergilerken diğer taraftan da inanç olarak imparator tarafından tanınan tanrılara yönelmişlerdi.⁵⁰⁵

İmparatorluğu en geniş sınırlarına ulaştıran Traianus güçlü ve sert bir imparatordu. Bu dönemde de yaşanan zulüm dalgası Hristiyanları huzursuzluk içinde bırakmıştı. Bu dönemde İsa'nın akrabası olan Kudüs episkoposu Simon haça gerilmiştir.⁵⁰⁶ Yine bu dönemde Antakya episkoposu Ignatius imparator tarafından sorguya çekilmiş ve Roma'daki arenada 87.000 seyircinin gözleri önünde vahşi hayvanlara parçalatılarak öldürülmüştür.⁵⁰⁷ Yaklaşık olarak İ.S. 107-108 yılları

⁴⁹⁸ Jackson, s. 76.

⁴⁹⁹ B. Z. Çoban, Papalık, s. 36.

⁵⁰⁰ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 48.

⁵⁰¹ Eusebios, Kilise Tarihi, III.19; Ulutürk, s. 215.

⁵⁰² Tekin, s. 245.

⁵⁰³ Jackson, ss. 69-74.

⁵⁰⁴ Eliade, Dinsel İnançlar-II, ss. 417-418.

⁵⁰⁵ Çiğdem Dürüşken, "Genç Plinius'un Mektupları Işığı Altında Roma Yaşamından Kesitler", **Anadolu Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 13, 1994, s. 221.

⁵⁰⁶ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 48.

⁵⁰⁷ Atiya, s. 193; Jackson, s. 89.

arasında öldürülen Ignatius'un cesedinin arta kalanlarının da Antakya'ya gönderildiğinden bahsedilmektedir.⁵⁰⁸ Yine bu dönemde şehit edilenler arasında Sinope/Sinop episkoposu Phocas da sayılmaktadır.⁵⁰⁹

Ayrıca bu dönemde "İmparatora duyulan saygıyı Roma tanrılarına duyulan saygıyla özdeşleştirmiş ve hükümdarlığı döneminde inşa edilen Jüpiter tapınakları aynı zamanda imparatora adanmış tapınaklar olarak görülmeye başlandı."⁵¹⁰

Bu dönemde Genç Plinius, Traianus tarafından Bithynia-Pontus valiliğine getirilmişti.⁵¹¹ Plinius'un imparatora yazmış olduğu mektuplar dönemin sosyal, ekonomik ve siyasal yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir.⁵¹² Ayrıca bu mektuplaşma Traianus'un en küçük ayrıntıya bile ne kadar değer verdiğini göstermektedir.⁵¹³

Plinius imparatora yazdığı mektupta ne yapacağını bilmediğini söylüyor ve "...onlara Hristiyan olup olmadıklarını sordum. İtiraf ettiklerinde ölüm cezasıyla gözünü korkutarak ikinci ve üçüncü kez yine sordum, direndiklerinde cezanın yerine getirilmesini emrettim..." derken bir yandan da vakaların arttığını anlatıyor. Mektubunda bu insanların zararsız olduğundan bahsederken İsa'ya olan bağlılığını kesin kararlılıkla sürdürenler için ne yapması gerektiğini danışıyor.⁵¹⁴ İmparator ise karşılık olarak "...sana ihbar edilen Hristiyanların davalarını incelerken yapman gerekeni yaptın. Öte yandan, davalarda standart bir genel kural belirlemek mümkün değildir. Hristiyanlar aranıp toplanmamalıdır; ihbar edilir ve suçlanırlarsa, Hristiyan olduğunu inkâr eden ve tanrılarımıza tapınarak bunu açıkça belli eden kimse, geçmişte ne kadar kuşkulu biri olursa olsun, pişmanlığın ödülü karşılığında bağışlanacak şekilde cezalandırılmalıdır. Buna karşılık, hazırlayanın adını vermediği ihbarnameler, herhangi bir suçlamada dikkate alınmamalıdır..." cevabını veriyor.⁵¹⁵ "Plinius ve Traianus, eyaletin diğer tüm sorunlarında oldukça yumuşak bir tavır sergilerken Hristiyanlık meselesinde idam dâhil çeşitli cezalara başvurmuşlardır. Ancak Plinius bu durumu, kişilerin devlet otoritesine karşı gelmelerinin doğal bir

⁵⁰⁸ Hanspeter Tiefenbach, **Anadolu'nun Azizleri**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2012, s. 28.

⁵⁰⁹ Jackson, s. 135.

⁵¹⁰ Freeman, s. 483.

⁵¹¹ Tekin, s. 245.

⁵¹² Dürüşken, Plinius, s. 215.

⁵¹³ Freeman, s. 484.

⁵¹⁴ Plinius, Epistulae, X.96; Bkz. EK 2.

⁵¹⁵ Plinius, Epistulae, X.97.

sonucu olarak yorumlamış ve Traianus da onun bu tutumunu onaylamıştır.”⁵¹⁶ Eusebios da bu mektuplaşmadan bahsederken bu dönemde Hristiyanlara büyük işkenceler yapıldığından bahsetmektedir.⁵¹⁷ Diğer yandan şu da bir gerçektir ki Hristiyan karşıtı bütün önlemler kamuoyunun da düşmanlığından da cesaret almaktaydı.⁵¹⁸

Traianus’tan sonra başa geçen Hadrianus, İ.S. 117-138 yılları arasındaki imparatorluğu boyunca şahsi olarak Hristiyanlara iyi davranmış ve onları kışkırtılmış halktan korumak için önlemler almaya çalışmış; fakat Hristiyanların hukukî durumları değişmemiştir.⁵¹⁹ Öte yandan Hadrianus’un Judaizme karşı duyduğu sempati bir süre sonra -muhtemelen çevresindekilerin de etkisiyle- düşmanlığa dönüşmüştü. Ona göre sünnet, cezası ölüm olan bir tür kendi kendini sakatlamaktan başka bir şey değildi.⁵²⁰ Haham Akiba ve genç lider Bar-Kochba önderliğindeki Yahudiler de Hadrianus’un sünnet konusundaki sınırlamaları bahane ederek İ.S. 132 yılında bir isyan başlatmışlardı. Yahudilerin Roma birliklerine karşı ilk anda elde ettikleri bazı galibiyetler onların kesin zafere inanmaya başlamasına neden olmuştu.⁵²¹ Ancak Filistin Hristiyanları bu isyana katılmamış, bu nedenle de Yahudilerin gaddar zulmüne maruz kalmışlardı.⁵²² İ.S. 135 yılında bu isyan çok kanlı bir şekilde bastırıldı, Bar-Kochba ve Akiba öldürüldü. Romalılar 70 yılındaki katliamı geride bırakacak bir kıyıma giriştiler ve sağ kalan Yahudilerin Filistin’den sürülerek Kudüs’e girmeleri yasaklandı.⁵²³ Ayrıca Hadrianus, Titus döneminde harabeye dönen Tapınak’ı yıktırarak geriye sadece Batı Duvarı kalmıştı.⁵²⁴

İ.S. 138-161 yılları arasında imparatorluk yapan Antonius Pius da Hadrianus’un yolundan gitmiş, şahsi olarak Hristiyanlara iyi davranmış olmasına rağmen bu dönemde Polykarpos şehit edilmiştir.⁵²⁵

⁵¹⁶ Mehmet Sait Benek, “Genç Plinius’un Anadolu Mektupları Işığında Traianus Döneminde Bithynia Eyalet Yönetimi”, **Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 36, 2016, s. 91.

⁵¹⁷ Eusebios, Kilise Tarihi, III.33.

⁵¹⁸ Eliade, Dinsel İnançlar-II, s. 484.

⁵¹⁹ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 49.

⁵²⁰ Johnson, s. 176.

⁵²¹ Erdemir, s. 129.

⁵²² Bihlmeyer ve Tuchle, s. 49.

⁵²³ Erdemir, s. 129.

⁵²⁴ Besalel, Ansiklopedi-I, s. 94.

⁵²⁵ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 49.

Bu sıralarda Yahudilerin Kudüs'ten atılması Hristiyanlara Kudüs'te daha rahat hareket etme imkânı sağlamıştı, fakat bu sırada kiliseler arasında Paskalya (Easter) tarihi ile ilgili bir anlaşmazlık yaşanıyordu.⁵²⁶ II. yüzyılda Asia'daki kiliselerin İsa'nın çarmihini ve dirilişini andıkları Paskalya günü Yahudilerin Fısıh Bayramı ile aynı güne denk geliyordu. Fakat kimileri ise en uygun günün Pazar olduğunu savunuyor ve diğerlerini Yahudileşmekle suçluyorlardı.⁵²⁷ Bu yüzyıldaki Yahudilikten kopma mücadelesinin nedeni kendini Hristiyan olarak tanımlayan; fakat Yahudi geleneğini devam ettiren Hristiyan gruplardı. Yani şimdiki mücadele Yahudilere karşı değil Yahudi geleneği yanlılarına karşı veriliyordu.⁵²⁸ Zamanla aşılın bu sorun Pazar gününün Paskalya olarak kutlanmasıyla standart hâline geldi.⁵²⁹ Hristiyanlar İ.S. V. yüzyıla kadar da İsa'nın ölümünü ve dirilişini ilk kilisenin en büyük şöleni olan tek bir Paskalya'da andılar.⁵³⁰ İ.S. 189-198 yılları arasında görev yapan ve kilisenin resmî dilini Yunancadan Latince'ye çeviren Afrika kökenli Papa I. Victor, muhtemelen İ.S. 190 yılında bu tarihi kesin olarak değiştirmiştir. Bu da papalığın Batı otoritesinin ayrı bir göstergesidir.⁵³¹

Yaklaşık olarak İ.S. 69 yılında doğan Polykarpos, Anadolu'daki Yedi Kilise'den biri olan Smyrna (İzmir) Kilisesi'nin episkoposuydu.⁵³² Ayrıca elçi Yuhanna'nın öğrencilerinden, Ignatius'un ise arkadaşlarından biriydi.⁵³³ Hatta Ignatius tutuklu hâlde Roma'ya götürülürken onu Smyrna'da karşılamıştı.⁵³⁴ Anlatılanlara göre onun önemli mucizeleri vardı. Örneğin bir keresinde kentteki komutanın hizmetkârını iyileştirmişti. Bundan sonra da komutanın dileğiyle söndürülemeyen bir yangını dua ederek söndürmüş, kuraklık döneminde dua edip yağmurun yağmasını sağlamış, bir keresinde de sel felaketini önlemişti.⁵³⁵

⁵²⁶ B.Z. Çoban, Papalık, s.39.

⁵²⁷ David F. Wright, "İlk Hristiyanlar Neye İnanıyordu?", çev. Sibel Sal ve Levent Kınran, **Hristiyanlık Tarihi**, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2004, s. 104.

⁵²⁸ Kaçar, Hristiyanlık, s. 26.

⁵²⁹ Wright, s. 104.

⁵³⁰ Michael A. Smith, "Tapınma ve Hristiyan Yılı", çev. Sibel Sal ve Levent Kınran, **Hristiyanlık Tarihi**, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2004, s. 31.

⁵³¹ B.Z. Çoban, Papalık, s. 39.

⁵³² Rukiye Eser Gültekin, "Antik Smyrna Kentinin Koruyucusu St. Polycarp Adına İzmir'de Yapılan Bir Kilise: St. Polycarp", **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi**, Sayı:4, 2003, s. 101.

⁵³³ Tiefenbach, Anadolu, s. 36.

⁵³⁴ Atiya, s. 193.

⁵³⁵ Cadoux, ss. 448-450.

Ayrıca Polykarpos ölümünden birkaç yıl önce Paskalya tartışmalarını yatıştırmak için Asia'daki kiliselerin temsilcisi olarak Roma'ya gitmiş ve Papa Anicetus (155-166) ile görüşmüştü.⁵³⁶ Bu görüşmeden sonra Smyrna'ya dönmüş; ancak burada kısa bir süre sonra "Asia İli Kentleri Birliği Şenlikleri" başlamıştı. Şenlikler o kadar abartılıydı ki imparatora olan bağlılık ve övgü ona tapım ile gösterilmeye çalışılıyordu. Böylelikle buna yanaşmayan Hristiyanların da toplanması için bir fırsat doğmuştu.⁵³⁷

Eusebios'un anlattıklarına göre kısa bir süre sonra tutuklanan yaşlı Polycarp sorgu için stadyumdaki valiye götürüldü. Vali ondan Hristiyanlığı reddetmesini istiyordu ve onu önce vahşi hayvanların önüne atmakla daha sonra da yakmakla tehdit ediyordu. Ancak o her şeye rağmen inancını savunmaya devam ediyordu. Sonunda yaşlı Polycarp'ı diri diri yakmaya başlamışlar ve aynı zamanda mızrakla da vücudunu deşmişlerdi. Onunla birlikte Philadelphia'dan getirilen Hristiyanlar dâhil on bir kişi o gün şehit edilmişti.⁵³⁸ Polycarp'ın hayatını kaleme alan ve muhtemelen İ.S. III-IV. yüzyıl civarında yaşadığı kabul edilen Pionius da Polycarp'ın şehit edilmesini Eusebios gibi benzer bilgiler anlatır.⁵³⁹ İ.S. 155 yılının Şubat ayının 23'ü onun şehit edildiği tarih olarak kabul edilir.⁵⁴⁰

Başka bir zulüm dönemi de İ.S. 161-180 yılları arasında imparatorluk yapan Marcus Aurelius zamanında yaşandı. Marcus Aurelius, Antonius Pius'un ölümü üzerine manevi kardeşi Lucius'u ortak imparator ilan etmiş, Lucius da İ.S. 169 yılındaki ölümüne kadar ortak hükümdarlığı sürdürmüştü.⁵⁴¹

Marcus Aurelius'un imparatorluğu döneminde hem Roma'da hem de Galya (Fransa) ve Afrika eyaletlerinde çok sayıda Hristiyan öldürüldü.⁵⁴² Yaşanan açlık ve veba gibi sorunların nedeninin Hristiyanlar olduğu düşünülüyor, bizzat imparator da bu felaketlerin kaynağı olarak Hristiyanları görüyordu. Episkopos

⁵³⁶ F. X. Murphy, "St. Polycarp", **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 11, s. 464; Tiefenbach, Anadolu, ss. 36-37.

⁵³⁷ Cadoux, ss. 454-456.

⁵³⁸ Eusebios, Kilise Tarihi, IV.15.

⁵³⁹ Pionius, The Martyrdom of st. Polycarp, XV-XVI.

⁵⁴⁰ Tiefenbach, Yedi Kilise, s. 37.

⁵⁴¹ Tekin, ss. 254-255.

⁵⁴² W. Ward Gasque, "İnancın Sorgulanması", çev. Sibel Sel ve Levent Kınran, **Hristiyanlık Tarihi**, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2004, s. 84.

Pothin, Şammas Sanctus, Atina episkoposu Publius,⁵⁴³ Sardeis episkoposu Melito gibi isimler dönemin bilinen şehitleridir. Hierapolis episkoposu Abercius ise bu dönemde tutuklananlar arasındadır.⁵⁴⁴ Yine bu dönemde erken Hristiyanlık filozoflarından biri olan Justinus muhtemelen İ.S. 165 yılında Roma'da idam edildi.⁵⁴⁵

Marcus Aurelius'un İ.S. 180 yılındaki ölümü üzerine yerine onun veliaht olarak bıraktığı oğlu Commodus geçti ve İ.S. 193 yılına kadar imparatorluk yaptı.⁵⁴⁶ Bu dönemde Hristiyanlar, imparatorun metresi Marcia sayesinde huzur içinde yaşadılar. Ayrıca yine Marcia'nın isteği üzerine Sardinya'daki kurşun madenlerindeki Hristiyanlar özgür bırakılmıştı. Ancak buna rağmen Kartaca'da üç, Roma'da bir şehit verilmişti.⁵⁴⁷

Septimus Severus'un İ.S. 193-211 yılları arasındaki imparatorluk dönemi, Hristiyanlar için baskı dönemidir.⁵⁴⁸ Muhtemelen İ.S. 199 yılındaki Mısır yolculuğu sırasında Filistin'e uğrayan imparator, Filistin halkına birçok ayrıcalıklar bağışlarken Yahudilere ve Hristiyanlara karşı bu hoşgörüyü göstermemişti. Hatta imparatorun Yahudiliği ya da Hristiyanlığı tercih edenlere karşı koyduğu ağır cezalar da muhtemelen bir isyana neden olmuştu.⁵⁴⁹ İmparator İ.S. 201 yılında Yahudiliğe sünnetle geçmeyi, İ.S. 202 yılında ise Hristiyanlığa inanmayı ağır cezalarla yasakladı.⁵⁵⁰ Bu Hristiyan karşıtı ilk resmi kararnameydi.⁵⁵¹

Septimus Severus'un çıkardığı kararname Mısır'da kökenine bakılmaksızın herkes için uygulanmış, İskenderiye'deki Hristiyanlık eğitimi veren kateşizm okulu kapatılmıştır. Ayrıca Yahudiler imparatorun anıtı önünde tütsü yakma zorunluluğundan muaf tutulurken bu ayrıcalık Hristiyanlar için söz konusu olmamış, bu zorunluluğu yerine getirmeyenler ise İskenderiye'ye gönderilerek işkenceyle öldürülmüştür.⁵⁵² İskenderiye'de öldürülenlerden biri de Origenes'in babası

⁵⁴³ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 50.

⁵⁴⁴ Jackson, ss. 137-139.

⁵⁴⁵ Arslan, s. 279.

⁵⁴⁶ Tekin, ss. 255-256.

⁵⁴⁷ Bihlmeyer ve Tuchle, ss. 50-51.

⁵⁴⁸ B.Z. Çoban, Papalık, s. 41.

⁵⁴⁹ Mehmet Ali Kaya, **Roma'nın Afrikalı İmparatoru Septimus Severus**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 235.

⁵⁵⁰ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 51.

⁵⁵¹ Eliade, Dinsel İnançlar-II, s. 418.

⁵⁵² Atiya, s. 42.

Leonidas'tır.⁵⁵³ İ.S. 203 yılında Perpetua ve onun köle kızı Felicity Kartaca'daki arenada öldürülmüştür.⁵⁵⁴ Yine bu dönemde Magnesia episkoposu Haralambos'un canlı canlı derisi soyularak, Smyrna episkoposu Polycarp ile havari Yuhanna'nın öğrencilerinden olan ve ileride bahsedeceğimiz sapkın görüşlere karşı yazılar yazan Lyon episkoposu Ireneus da bu dönemde şehit edilmiştir.⁵⁵⁵

İ.S. 222-235 yılları arasında imparatorluk yapan Severus Alexander ise bu tarihe kadar Hristiyanlara karşı en iyi davranan, hatta birçok Hristiyan çalışanı olan ve Hristiyan ilahiyatçı Julius Africanus ile dostluk kuran bir imparatordu.⁵⁵⁶ İmparator Maximinus'un İ.S. 235-238 yılları arasındaki hükümdarlığı ise Hristiyanlara karşı düşmanca tavırla başlamış ve İ.S. 235 yılında Papa Pontian'ı Sardunya adasına sürmüştür.⁵⁵⁷

İ.S. 244-249 yılları arasında hükümdarlık yapan I. Philippus Arabia'daki Trakhonitis/Philippopolis'de doğmuştu.⁵⁵⁸ Annesinin Hristiyan olduğu ileri sürülen Philippus'un imparatorluk döneminde Hristiyanlar yine baskıdan kurtulmuşlardır. Hatta Hristiyanlar ordu ve saray içerisinde yer almaya başlamışlardır.⁵⁵⁹

Maximinus döneminde (İ.S. 235-238) yapılan kısa zulüm dönemi sayılmazsa Hristiyanlar uzunca bir süre huzur içinde yaşamış ve rahatça kilise teşkilatını tamamlayabilmişlerdi.⁵⁶⁰ İ.S. 249-251 yılları arasında hüküm süren Decius Hristiyanları şiddetli bir şekilde cezalandırdı.⁵⁶¹ Ayrıca onun İ.S. 250 yılında çıkardığı kararname imparatorluk tanrılarına tapınmayı zorunlu kılan baskı kısa ancak ağır olmuştur.⁵⁶² Bu dönemde Polycarp'ın hayatını kaleme alan Smyrnalı Pionius çarmıha gerilerek, Thyatira episkoposu Carpus yakılarak, Comana episkoposu Alexander yakılarak şehit edilmiştir.⁵⁶³ Bu dönemi anlatan bir efsaneye göre Decius'un zulmünden kaçan yedi Efesli Hristiyan yakınlarıdaki bir mağaraya

⁵⁵³ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 51.

⁵⁵⁴ Freeman, ss. 575-576.

⁵⁵⁵ Jackson, ss. 140-141.

⁵⁵⁶ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 51.

⁵⁵⁷ B. Z. Çoban, Papalık, s. 41.

⁵⁵⁸ Tekin, s. 273.

⁵⁵⁹ B. Z. Çoban, Papalık, ss. 41-42.

⁵⁶⁰ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 53.

⁵⁶¹ Tekin, ss. 274-275.

⁵⁶² Eliade, Dinsel İnançlar-II, s. 418.

⁵⁶³ Jackson, ss. 143-144.

sığınmıştır ve Tanrı onları 200 yıl boyunca uyutmuştur. Uyandıklarında ise kentlerinin artık Hristiyan bir kent olduğunu görmüşlerdir.⁵⁶⁴

Gallus'un İ.S. 251-253 yılları arasındaki hükümdarlık döneminde de Hristiyanlar veba salgınına karşı Apollon'a kurban sunmadıkları için baskıya maruz kaldılar. Ancak Valerianus'un İ.S. 253 yılında tahta çıkmasıyla tam bu zulüm son bulmuşken maliye bakanı Makrien'in kışkırtmaları ile imparator düşmanca bir tavra büründü. Bu dönemde Papa II. Sixte, Kuzey Afrika'da episkopos Quadratus, Kartaca episkoposu meşhur Cyprien, İspanya'da ise episkopos Fructuosus yanındakiler ile birlikte İ.S. 258 yılında öldürüldü.⁵⁶⁵

Hristiyanlar ancak Gallienus'un İ.S. 258-268 yılları arasındaki imparatorluğu döneminde rahata kavuşmuşlardır. İmparatorun İ.S. 262 yılında yayınladığı dinsel hoşgörü fermanı ile Hristiyanlık ilk kez resmi olarak tanınmış, ibadet etmeleri ve kilise açmaları serbest hâle gelmişti. Daha önce el konan mal ve topraklarını geri alan Hristiyanlar bir yandan harap olmuş kiliselerini onarıırken bir yandan da görkemli tapınaklar inşa etmeye başladılar.⁵⁶⁶ Bu süreçte Hristiyanlar imparatorluğun her yerine ve tüm toplumsal katmanlarına tam anlamıyla yayıldı.⁵⁶⁷

Diocletianus'un İ.S. 284-305 yılları arasındaki imparatorluk döneminde ise zulmün yine doruğa ulaştığı bir dönem olmuştur.⁵⁶⁸ İ.S. 303-305 yılları arasında yaşanan bu son baskı dönemi oldukça kanlı olmuştur.⁵⁶⁹ Hristiyanlara zulmü emreden dört bildiri İ.S. 303 yılında yayınlandı. Mesela bildirilerden biri kilise ve kutsal kitapları yakma emrini taşıyordu. İ.S. 304 yılında yayınlanan başka bir bildiri ise Roma tanrılarına kurban sunmayan Hristiyanların işkence ile öldürülmesi yönündeydi.⁵⁷⁰ Sakat bırakmak, organ kesmek, göz oymak, diri diri yakmak, yavaş ve acılı bir şekilde can almak Hristiyanlara uygulanan başlıca öldürme yöntemleriydi. Doğrudan öldürülmek ise çok az insana ihsan edilen bir lütuf olmuştur. Bu zulümlerden en çok etkilenen ise Mısır olmuştur.⁵⁷¹

⁵⁶⁴ W. J. Whalen, "Seven Sleepers of Ephesus", **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 13, s. 38.

⁵⁶⁵ Bihlmeyer ve Tuchle, ss. 55-56.

⁵⁶⁶ Atiya, s.43.

⁵⁶⁷ Eliade b, s. 418.

⁵⁶⁸ Atiya, s. 43.

⁵⁶⁹ Eliade, Dinsel İnançlar-II, s. 418.

⁵⁷⁰ Bihlmeyer ve Tuchle, ss. 57-58

⁵⁷¹ Atiya, s. 44.

Anadolu’da ise Chalcedonlu Euphemia vahşi hayvanlara parçalatılarak; Ancyra episkoposu Clement, Nicomedia episkoposu Anthimus, Sinopeli Phocas ve Roma ordusunda asker olan George Nicomedia’da başı kesilerek öldürülmüştür. Yine binlerce Hristiyanın zulüm gördüğü bu dönemde Hristiyanlar, Nicomedia’nın imparatorluk sarayını yakmakla suçlandığında, Diocletian kiliseleri yıkma ve Hristiyan kitaplar yakma emrini vermişti. Geleneksel anlatılara göre ise Christmass/Noel gününde Hristiyanlar kilisenin içinde dua ederken askerler binayı ateşe vermiş ve çok sayıda kişi yanarak can vermiştir.⁵⁷² Ayrıca bu dönemde Papa Marcellinus İ.S. 304 yılında ölmüş ve İ.S. 308 yılında I. Marcellus seçilene kadar papalık tahtı boş kalmıştır.⁵⁷³

Neron’un emri dışındaki Hristiyan karşıtı önlemler özellikle de kamuoyunun düşmanlığından cesaret almaktaydı.⁵⁷⁴ “Hristiyanlık ikinci yüzyılda dikkate değer bir faktör olmayı başardığı için toplum tarafından yeni bir bölücü unsur olarak görülüyordu. Pagan toplum kendi değerlerini paylaşmayı reddeden bu grubun tanrıların gazabını kentlerin ve devletin üzerine çekeceğini düşünüyordu. Dolayısıyla toplum, Roma tanrılarına tapmayan Hristiyanları ateist olmakla suçluyordu. Zira bu tanrılar kentlerin, devletin koruyucusu ve toplumsal huzurun teminatı olarak kabul ediliyorlardı. Aynı şekilde popüler kültürde Hristiyanlara karşı yöneltilen enstest ilişki, ritüel amaçlı cinayet işleme ve yamyamlık gibi suçlamaların gerisinde Hristiyanların gizli toplantılar düzenlemeleri vardı ve gizli toplantılar her zaman siyasal olarak şüphe çekiyordu.”⁵⁷⁵

Zulüm dönemi imparator Galerius dönemine kadar devam etmiş, bu döneme kadar Kayserili Pamphilie, Antakyalı Lucien, İskenderiye episkoposu Pierre, Yunanlı episkopos Methode gibi pek çok kişi öldürülmüştür.⁵⁷⁶ Ancak imparator Galerius 30 Nisan 311 tarihinde bir Hoşgörü Fermanı yayınlamıştı. Bu ferman ile Hristiyanlar imparatorluk içerisinde ilk kez yasal bir statüye kavuşmuşlardı ve ferman Nicomedia sokaklarında beyan edilmişti.⁵⁷⁷

⁵⁷² Jackson, ss. 147-149.

⁵⁷³ B.Z. Çoban, Papalık, 43.

⁵⁷⁴ Eliade, Dinsel İnançlar-II, s. 417.

⁵⁷⁵ Kaçar, Hristiyanlık, s. 32.

⁵⁷⁶ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 59.

⁵⁷⁷ Jackson, s. 149.

3.2. ANADOLU'DA HERETİK GRUPLAR

“Heresi” (αἵρεσις) kelimesi Grekçe’de bir okul ya da grup anlamına geliyordu. Helenistler tarafından bir felsefe okulu, Josephus tarafındansa Musevi teolojik tarikatlarını tanımlamak için kullanılmıştır. Kilise içinse bu kelime kilisenin reddettiği düşünce ve eylemler olup sapkınlığı ifade etmektedir. Örneğin gnostik mezhepler tarafından yayılmış öğretiler kilise tarafından sapkın olarak kınanmıştır.⁵⁷⁸ Latince “infidelis” kelimesi ise inançsız anlamına gelmekte olup,⁵⁷⁹ en basit anlamda inancı reddeden kişidir.⁵⁸⁰ “Schisma” ise Pavlus’un I. Korintoslular mektubunda kullandığı bölünmeyi ifade etmektedir. Bu farklı tapımlar sonucu ortaya çıkan ve kilise birliğine zarar veren bir hareketi ifade etmektedir.⁵⁸¹ Bu kavramlar bazen iç içe geçmiş gibi görünse de aslında her bir ayrı anlama gelmekle birlikte farklı durumlar için kullanılmaktadır.

İsa topluluğunu çok önceden sahte peygamberler ve sapkınlıklara karşı dikkat etmeleri için uyarmıştı. Bu kişilerin sahte öğretiler ile imanlıları saptıracağını ancak sonuna kadar imanını koruyabilenlerin kurtulabileceğini söylüyordu.⁵⁸² Kutsal Yasa bizzat İsa tarafından tamamlanmıştı⁵⁸³ ve tamamlanan yasa öğretilmeliydi.⁵⁸⁴ Ancak “...bu buyrukların en küçüklerinden birini kim çiğner ve başkalarına öyle yapmayı öğretirse, Göklerin Egemenliği’nde en küçük sayılacak...”⁵⁸⁵ denmişti. İsa tarafından tam yetkiyle donatılan Petrus da yanlış öğreti yayanların yıkıma uğrayacağı konusunda topluluğu uyarmaya devam ediyordu. Muhtemelen bu mektup da Petrus’un yazdığı ilk mektup gibi Anadolu’daki topluluklara gönderilmişti.⁵⁸⁶

⁵⁷⁸ P. Roche, “History of Heresy”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 6, s. 772.

⁵⁷⁹ Sina Kabağaç ve Erdal Akova, **Latince - Türkçe Sözlük**, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1995, s. 302.

⁵⁸⁰ P. De Letter, “Infidel”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 7, s. 455.

⁵⁸¹ F. X. Lawlor, “Schism”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 12, s. 737.

⁵⁸² **Matta** 7:20, 24:11-24.

⁵⁸³ **Matta** 5:17.

⁵⁸⁴ **Luka** 24:46-47; **Markos** 16:15-16; **Matta** 28:19-20; **Yuhanna** 20:21-23.

⁵⁸⁵ **Matta** 5:19.

⁵⁸⁶ **I. Petrus** 1:1; **II. Petrus** 2:1-22.

Ancak yine de heresi yani sapkınlığın daha havariler zamanında ortaya çıktığını görmekteyiz. Daha önce de bahsettiğimiz Nikolas⁵⁸⁷ ve İzabel⁵⁸⁸ Asia kiliseleri arasında sapkın öğretiyi yayan kişilerdir ve Yuhanna topluluğu bu konuda uyarmaktadır.

Diğer yandan inanç yayılıp güçlendikçe sapkınlıklar da üstesinden gelinmesi gereken temel sorun olarak ortaya çıkmaya devam etmiştir. Dahası sapkınlıkların çeşitli fikir akımlarından da etkilenerek kendisine yayılma sahası bulmaya başlaması ve sapkınlığı sürdürecektir haleflerin ortaya çıkması da durumu daha ciddi boyutlara taşımaya devam edecektir.

3.2.1. Gnostisizm

Gnosis (γνῶσις), Yunanca bilgi, hikmet ve marifet anlamlarına gelmektedir. Gnostik ise geniş anlamıyla insan, tanrı ve kurtuluşa ilişkin ezoterik ve mistik kutsal bilgiye sahip olduğunu iddia eden, Gnostisizm akımına bağlı olan kişidir. Gnostisizm de Tanrı, alem ve insanın birbiri ile olan ilişkilerini kendine özgü kutsal ezoterik bilgi doktrinine göre açıklamayı amaçlayan dinî-felsefî gelenektir.⁵⁸⁹

Gnostisizm dinî bir akım olarak Hristiyanlıktan önce de vardı ve önceleri Yahudilikle alakalıydı. Fakat bu akım Hristiyanlıkla karşılaştıktan sonra bambaşka bir önem kazandı.⁵⁹⁰ Antikçağ Yunan felsefesini gizemcilik ve Hristiyanlıkla kaynaştırmaya çalışan bu düşünürlere göre, mutlak bilgi dinsel bilginin çok daha üstünde bir öneme sahipti.⁵⁹¹ Ayrıca Gnostiklere göre gerçek Tanrı, yaratıcı Tanrı değildir. Yaratılış da şeytani güçlerin eseridir veya evren daha üstün bir dünyanın şeytani nitelik taşıyan sahte kopyası olarak görülüyordu.⁵⁹²

Gnosisçi düşünceler II. yüzyıl başlarında kilise içinde etkinlik kazanmaya başlamış ve kilise önderlerince inancı mahvedeceği düşüncesiyle onlara karşı mücadele edilmesi gerektiği fikri oluşmuştur.⁵⁹³ Bu akım büyücü Simon Magus gibi

⁵⁸⁷ Apokalips 2:12-16.

⁵⁸⁸ Apokalips 2:20-23.

⁵⁸⁹ Gündüz, Sözlük, s. 143.

⁵⁹⁰ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 105.

⁵⁹¹ Orhan Hançerlioğlu, **Felsefe Aksiklopedisi - II**, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1977, s. 239.

⁵⁹² Eliade, Dinsel İnançlar-II, s. 423.

⁵⁹³ Gasque, Sorgulanma, s. 85.

liderler idaresi altında özellikle İ.S. 130-180 yılları arasında iyice güçlenip, yayılmaktaydı.⁵⁹⁴ Simon Magus ise bütün iman sapkınlığının kaynağı olarak görülüyordu.⁵⁹⁵

“Gnostik hareketin liderlerinden birisi olarak değerlendirilen II. yüzyıl entelektüelleri arasında en dikkate değer olanı kuşkusuz, Marcion’dur.” I. yüzyılın sonunda muhtemelen İ.S. 85 yılında Sinop’ta doğan Marcion babasının episkopos olması nedeniyle Hristiyan öğretisi içerisinde yetişmiş, bir süre Anadolu’nun çeşitli yerlerinde kaldıktan sonra Roma’ya gitmiştir. Fakat Marcion’un fikirleri Hristiyan dogmasına aykırı bulunmuş ve kilise tarafından İ.S. 144 yılında aforoz edilmiştir.⁵⁹⁶ Ona göre İsa’nın bedeni gerçek et olmayıp sadece hayali bir görüntüdür ve aslı ruhtur. Ayrıca sadece Luka İncili kabul edilebilir anlatılar içermektedir.⁵⁹⁷

Bir başka gnostik ise İ.S. II. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı düşünülen Urfalı Quq’tur. Onun düşünceleri aslen Mısırlı olan ve Roma’ya yerleşerek orada Gnostik düşünceleriyle tanınan II. yüzyılın ünlü gnostığı Valentinus’un düşünceleriyle benzerlik göstermektedir.⁵⁹⁸ İ.S. 220 yılında öldüğü düşünülen Bardaysan ise başta sapkınlıklara karşı vaazlar veren ancak daha sonra gnostik Marcion ve Valentinus’dan etkilendiği iddia edilen başka bir Urfalı gnostiktir.⁵⁹⁹

3.2.2. Monarşianizm

Monarkhia (μοναρχία), Hristiyan ilahiyatında tek bir Tanrı’nın mutlak hakimiyeti anlamına gelmektedir. Bu bağlamda “modalist” ve dinamik” olarak iki kola ayrılan Monarşianizm, İsa’nın tabiatı hakkındaki konuları en genel çatıda toplayan bir akımdır denilebilir.⁶⁰⁰ Bir sapkınlık olarak Monarşizm,

⁵⁹⁴ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 107.

⁵⁹⁵ Edwin M. Yamauchi, “Gnosisçiler (Bilgiciler)”, çev. Sibel Sel ve Levent Kınran, **Hristiyanlık Tarihi**, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2004, s. 99.

⁵⁹⁶ Nihat Durak, “Sinoplu Bir Gnostik: Marcion”, **Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2013, ss. 2-4.

⁵⁹⁷ Mark Edwards, **Catholicity and Heresy in the Early Church**, Ashgate Publishing, Oxford, 2009, s. 30.

⁵⁹⁸ Şinasi Gündüz, “İkinci Yüzyıl Urfa Gnostisizminin Önemli Bir Temsilcisi: Quq ve Quqiler”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:10, 2004, ss. 5-6.

⁵⁹⁹ Hayes, ss. 87-90.

⁶⁰⁰ Kaçar, Hristiyanlık, s. 42.

II. yüzyılda kısmen geleneksel kısmen de Gnostik öğretilere tepki olarak doğmuştur.⁶⁰¹

“Modalist Monarşianizm’e göre, Tanrı insanoğlunu kurtarmak ve kutsamak için bazı formlara girmiştir ve bu işler tamamlandıktan sonra tekrar eski haline dönecektir.”⁶⁰² Bu görüş ilk kez Smyrnalı Noetus tarafından savunulmuş ancak o bu görüşü sebebiyle İ.S. 190 yılında Smyrna’da aforoz edilmiştir.⁶⁰³

“Dinamik Monarşianizm, İsa’nın sıradan bir insan olarak bakire Meryem’den doğduğunu, daha sonra kendisine Tanrıdan gelen ve ayrı bir kişilik getirmeyen (impersonal) bir gücün (dynamis) gelip yerleştiğini savunur.”⁶⁰⁴ Bu görüşün ilk savunucusu ise Byzantionlu bir deri tüccarı olan Theodotus’tur. O, İ.S. 190’lı yıllarda Roma’da öğretilerini yaymaya çalışmış ancak Papa Victor tarafından aforoz edilmiştir. Ancak III. yüzyılda onun öğretisi “adoptionizm” adıyla Artemon tarafından geliştirilerek savunulmaya başlanmıştır. Artemon hakkında bilgilerimiz yok denecek kadar az olsa da Antakya episkoposu olan Samsatlı Pavlus bu görüşün önemli bir savunucusu olmuştur.⁶⁰⁵

Eusebios’un anlattığına göre Antakya episkoposu Demetrianus’un ölümü üzerine onun yerine bu göreve Samsatlı Pavlus seçilmişti.⁶⁰⁶ İ.S. 260-268 yılları arasında görev yapan bu sapkın episkopos hakkındaki şikayetleri değerlendirmek üzere yerel episkoposlar tarafından Antakya’da bir toplantı düzenlendi.⁶⁰⁷ Yine Eusebios’un anlattıklarına göre Cappadocia’daki Caesaria episkoposu Firmilianus, Pontus Kilisesi’nde görev yapan Gregorius ve Athenodorus kardeşler, Tarsus’tan Helenus, Iconium’dan Nicomas, Kudüs’ten Hymeneus, komşu Caesaria’dan Theotekhnus, Bostra’dan Maximus bu toplantı için çağrı yapan kişilerden bazılarıdır.⁶⁰⁸

⁶⁰¹ P. J. Hamell, “Monarchianism”, *New Catholic Encyclopedia*, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 9, s. 780.

⁶⁰² Bilal Baş, “Monoteist Bir Hristiyanlık Yorumu: Aryüsçülük Mezhebi”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 9, 2000, s. 190.

⁶⁰³ Kaçar, Hristiyanlık, s. 42.

⁶⁰⁴ Baş, s. 190.

⁶⁰⁵ Kaçar, Hristiyanlık, ss. 43-45.

⁶⁰⁶ Eusebios, Kilise Tarihi, VII.28.

⁶⁰⁷ P. Lebeau, “Paul of Samosata”, *New Catholic Encyclopedia*, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 11, s. 34.

⁶⁰⁸ Eusebios, Kilise Tarihi, VII.29.

İ.S. 264-268 yılları arasında üç oturumda toplanan episkoposlar son oturumda Samsatlı Pavlus her ne kadar dirense de onu görevden almışlardır.⁶⁰⁹

3.2.3. Montanizm

II. yüzyıl gnostik hareketlerin yanı sıra peygamberi niteliklere sahip hareketlerin de görüldüğü bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu hareketlerin en önemli ve en uzun ömürlü olanı ise Montanistler'dir.⁶¹⁰

Montanizm ilk olarak Küçük Asia (Anadolu)'da, Frigya bölgesinin Ardabau, Pepuza ve Tymion üçgeninde ortaya çıkmıştır. Kurucusu Montanus'tur ve Hristiyanlık öncesi hayatıyla ilgili onun bir Apollo ya da bir Kibele rahibi olduğu konusunda farklı görüşler vardır.⁶¹¹ Akımın kimilerine göre Paganizm kimilerine göre Yahudilik kimilerine göre de Phrigia Hristiyan kültürü kökeninden geldiği görüşler arasındadır.⁶¹²

Montanus, ilk olarak muhtemelen İ.S. 130'da "Yeni Kehanet/Vahiy" adını verdiği bir öğretiyle ünlenen Montanus'un kendisinin peygamber ve Paraklit'in bizzat kendisi olduğunu iddia ettiği anlatılmaktadır. Bu hareketin Montanus'tan sonraki iki en önemli ismi Montanus ile tanıştıktan sonra kocalarını boşayan Priscilla ve Maximilla adındaki iki dul kadındır.⁶¹³ Eusebios da bu iki kadının Montanus'un takipçilerinden olduğunu yazmaktadır.⁶¹⁴ Onların öğretilerini yayarken makyaj yapıp süslenme gibi kadın olmanın tüm avantajlarını kullandıkları böylelikle insanlar üzerinde önemli etkiler bıraktıkları iddialar arasındadır.⁶¹⁵ Öte yandan onları Anadolu'daki kadın asketik yaşamının öncülü olabileceği de diğer iddialar arasındadır.⁶¹⁶

⁶⁰⁹ Kaçar, Hristiyanlık, ss. 46-49.

⁶¹⁰ Kaçar, Hristiyanlık, s. 28.

⁶¹¹ Bilal Toprak, "Montanizm'in Ortaya Çıkışı", **II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-IV**, Bursa, 6-8.05.2013, ss. 914-915.

⁶¹² Turhan Kaçar, "Montanizm: Erken Kilise'de Çatışan Gelenekler", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 1, 2002, ss. 42-43.

⁶¹³ Cengiz Batuk, "Millenarianist Bir Hareket Olarak Montanizm", **Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırma Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2003, ss. 44-46.

⁶¹⁴ Eusebios, Kilise Tarihi, V.15.

⁶¹⁵ Batuk, s. 46.

⁶¹⁶ Margaret Smith, "Kadınlar Arasında Asketizm ve Manastır Hayatı", çev. Halil Temiztürk, **Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 2, 2017, ss. 224-225.

“Montanizmle ilgili önemli isimlerden bir diğeri ise yine bir kadın olan Quintilla’dır. O da Montanist bir kadın peygamber olarak kabul edilmekle birlikte daha sonraları Quitillanistler olarak anılan ayrı bir hareket oluşturur. Diğer kadınlar ise şehit oldukları söylenen ve şehitlikleri sembolize edilmiş olan Perpetua ve Felicitas’dır. Montanizmde önemli olan bu kadınlardan başka, Montanus’un erkek havarileri de vardır. Bunlar arasında Tertullian, Themiso, Thedotus, Alexandar, Alcibiades, Æschines, Proclus (Proculus), Lucius ve Athenagaras sayılabilir. Kuşkusuz bu isimlerden en önemlisi Tertullian’dır. Tertullian (MS 160-230), bütün bu isimlerden daha fazla Hristiyan dünyası üzerinde saygınlığı olan, kilisece kabul gören, eserleri dikkatle okunan ve fikirlerinden de yararlanan bir kilise babasıdır. Dolayısıyla onun harekete katılması kilise çevrelerinde şaşkınlık doğurmasının yanı sıra hareketin oldukça güçlenmesine neden olmuştur.”⁶¹⁷

Kilise tarihinin ilk bölgesel synodu Küçük Asia’da İ.S. 150-160 yılları arasında Montanizm için toplanmış ve İ.S.177 yılında tartışmanın Roma’ya taşınmasının ardından Papa Eleutherus bu sapkın hareketi aforoz etmiştir, toplanan synodlarda Montanus ve Maximilla şahsında Montanistler lanetlenmiştir.⁶¹⁸

⁶¹⁷ Batuk, ss. 46-47.

⁶¹⁸ Toprak, s. 919.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ERKEN DÖNEMDEN KURUMSAL DÖNEME GEÇİŞ

4.1. ERKEN DÖNEMDE KURUMSAL İŞARETLER

4.1.1. Ruhbanlık (Ordinatio)

Ruhbanlık, İsa'nın havarilerine emanet ettiği misyonu devam ettirmektir ve Katolik olan kilisenin sakrametler (sırlar) arasında kabul ettiği ruhbanlık; episkoposluk, papazlık ve diyakozluk olarak üç dereceden oluşmaktadır.⁶¹⁹

Episkopos erken dönemden itibaren bir bölgedeki imanlıların çobanı, öğretmeni ve yüksek rahibidir. Başka bir deyişle bir bölgedeki en yetkili rahiptir.⁶²⁰ “Yüksek misyonlarını gerçekleştirebilmek için havariler, Kutsal Ruh'un özel bir şekilde kendilerine akmasıyla Mesih İsa tarafından yetkilendirildiler; onlar da ellerini koyarak kendi çalışma arkadaşlarına bu tinsel yetkiyi verdiler...” Papaz en basit manada doğrudan episkoposun yardımcısı, diyakoz ise hiyerarşinin en altında kiliseye hizmet eden kişidir ve onun da kutsaması tıpkı papaz gibi episkopos tarafından yapılır ve ona bağlıdır.⁶²¹

Daha önce de bahsettiğimiz üzere vaftiz, günahları affetme ve kurtuluş (Eucharist) ayinini yerine getirme İsa tarafından verilen temel görev ve yetki olmakla birlikte tüm bunlar başından beri ruhbanlara emanet edilmişti.⁶²² Hristiyanlığın erken döneminde oluşmaya başlayan ilk ruhban sınıfı, yaptığı işlerin karşılığında hiçbir ücret almıyor, üyeleri de diğer insanlar gibi bir işte çalışarak para kazanıyordu.⁶²³ Tüm bu ruhbanlar kilisenin en zor günlerini yaşadığı dönemde bile var olmuştur.

Anadolu ana ya da başka bir deyişle temel misyon topraklarından biri olduğundan daha ilk zamanlardan itibaren inancın yayıldığı ve kilisenin kurulduğu

⁶¹⁹ Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, md. 1536.

⁶²⁰ F. A. Sullivan and S. K. Wood, “Bishop in the Church”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 2, s. 411.

⁶²¹ Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, md. 1556, 1562, 1579.

⁶²² Troll, s. 259.

⁶²³ Houtin, s. 442.

bir alan olarak karşımıza çıkarken hemen hemen her bölgede episkoposlar ve onların idarî alanı olan diosezlerin varlığı da bu konudaki deliller olarak sayılabilmektedir.

4.1.2. Kilise Babaları

Kilise Babaları; Hristiyan öğretisinin gelişmesi ve geleneğin oluşmasında etkin olan kişilerdir. Bu kişiler çoğu kez episkoposlardan oluşmaktaydı. Tarihsel gelişimini açıklamak her ne kadar zor olsa da bu kişilerin erken dönemde cemaate öğretmenlik yapan kişiler olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.⁶²⁴

Çeşitli başlıklar altında ele alınan Kilise Babaları'ndan Apostolik Babalar denilen dönem İ.S. 90-160 yılları arasını kapsar.⁶²⁵ Apostolik Babalar en geniş haliyle Romalı Clement, Atiochialı Ignatius, Smyrnalı Polycarpus ve Barnabas ile Didache olarak sınırlandırılmıştır. Onlar havari geleneğinin taşıyıcısı ve tanıklarıdır.⁶²⁶

Aynı zamanda “On iki Havarinin Öğretisi” olarak da bilinen ve İ.S. II. yüzyılın başlarından itibaren kullanılan Didache, kilisenin en eski el kitabı olarak görülmektedir. Daha önce sadece “patristik” referanslardan geçen isimle bilinen bu metin 1873 yılında Konstantinopolis Patriği'nin kütüphanesinde bulundu. Daha sonra Yunan, Koptik, Gürcü ve Etiyopya versiyonları da bulunan metin vaftiz, Hristiyan yaşamı, dua, oruç, efkaristiya ve kilisenin düzeni konusunda önemli bilgiler içermektedir.⁶²⁷ Örneğin metin episkoposların ve diyakozların yumuşak huylu, doğru, yetenekli ve cömert kişilerden seçilip onlara büyük saygı gösterilmesi gerektiği yazmaktadır.⁶²⁸ Metin topluluğun şekillenmesi için gerekli olan kılavuzluk görevini gördüğü için o dönemde ne kadar büyük bir öneme sahip olduğu şüphesizdir. Bu nedenle de Kilise Babaları ile ilgili kaynaklarda bulunmaktadır.⁶²⁹

⁶²⁴ W. J. Burghardt, “Fathers of the Church”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 5, s. 640.

⁶²⁵ Dursun Ali Aykıt, **İskenderiyeli Philo**, I. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 186.

⁶²⁶ J. A. Fischer, “Apostolic Fathers”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 1, s. 587.

⁶²⁷ J. N. Rhodes, “Didache”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 4, s. 736.

⁶²⁸ The Didache, XV.

⁶²⁹ Bkz. **Kilise Babalarından ve Yazılarından Alıntılar**, çev. Hakkı Demirel ve diğerleri, Kaya Basın Yayın Dağıtım, İstanbul, 1997.

Diğer yandan Kilise Babaları'ndan Apolojist Babalar adı verilenler özellikle sapkınlıklarla mücadele edenlerdir. Onlar inancı ahlaki etkileri, Mesih hakkındaki peygamberlikler, Eski Antlaşma kaynakları ve İsa'nın mucizeleri üzerinden dört argümanla inancı savunanlardır.⁶³⁰ Bu savunmada bu dönem babalarının felsefeden faydalanması bir diğer özelliktir. Bunun nedeni hem felsefe eğitimi almış çok sayıda kişinin inancı anlamasında etkili olmak hem de Gnostikler gibi heretiklere karşı verilen mücadeledir.⁶³¹

Özellikle heretiklere karşı mücadelede en ünlü Kilise Babası şüphesiz Irenaeus'tur. Daha önce bahsettiğimiz Smyrna episkoposu Polycarp'ın öğrencisi olan Irenaeus, Marcus Aurelius döneminde Lyon'a gitmiş ve daha sonra Montanizm tartışmalarında Lyon'daki kilise tarafından Roma'ya bir elçi olarak gönderilmiştir. İ.S. 202 yılında şehit edildiği söylenen Irenaeus Gnostik öğretilere şiddetle karşı çıkar,⁶³² Gnostiklerin birçok benzetme ve alegori ile karşılaştıklarından çeşitli şekillerde ele alınabilen sözleri uydurma yorumlarla gerçekten uzaklaştıklarını söyler.⁶³³

4.1.3. Kutsal Kitap Kanonu

Evangelium/Evangelion (εὐαγγέλιον), Grekçe “iyi haber, müjde” anlamına gelmektedir ve Yeni Antlaşma'nın ilk dört kitabına verilen isimdir.⁶³⁴ Türk dilinde “İncil” her ne kadar Yeni Antlaşma Kitabı'nı karşılıyor olsa da bu doğru bir terim değildir.

Eusebios, Yeni Antlaşma kanonunun içeriğinden İnciller, Elçilerin İşleri, mektuplar ve Yuhanna'nın Apokalips Kitabı olarak bahseder.⁶³⁵ Bahsedilen İnciller; muhtemelen İ.S. 85 yılına tarihlenen Matta İncili,⁶³⁶ muhtemelen 60'lı yıllara

⁶³⁰ P. J. Cahill, “History of Apologetics”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 1, ss. 563-564.

⁶³¹ Aykıt, Philo, ss. 265-266.

⁶³² H. Dressler, “St. Irenaeus”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 7, s. 570.

⁶³³ Irenaeus, Against Heresies, I.3.6.

⁶³⁴ Michel, s. 33.

⁶³⁵ Eusebios, Kilise Tarihi, III.25.

⁶³⁶ J. Quinlan and W. G. Thompson, “Gospel According to Matthew”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 9, s. 358.

tarihlenen Markos İncili,⁶³⁷ muhtemelen İ.S. 70 yılının hemen sonrasında yazılan Luka İncili⁶³⁸ ve İ.S. 70 öncesi ve İ.S. 110 yılına kadar geniş bir tarih aralığı içindeki iddialar ile Yuhanna İncili'nden oluşmaktadır.⁶³⁹ İ.S. 150-200 yılları arasında kutsal yazıları oluşturan kitaplara ait listeler çoktan Hristiyanların arasında dolaşmaya başlamıştı. Genellikle Hristiyanlığın kutsal yazılarının bir araya getirilmesinin yalnızca konsillerde gerçekleştiği söylemi yanlıştır; konsillerde başlangıçtan beri kullanılan kanon sadece onaylanmıştır.⁶⁴⁰

Bunun dışında “Diatessaron”, bahsettiğimiz İncillerin dizelerinin iç içe geçmiş ve bestelenmiş halidir ve muhtemelen İ.S. II. yüzyılın ortalarında bestelendiği düşünülmektedir.⁶⁴¹ Ayrıca İ.S. 180-200 Muratori Kanonu, İ.S. 324 Eusebios'un Kanonu, İ.S. IV. yüzyıl Sina ve Vatikan kodeksleri, İ.S. V. yüzyıl İskenderiye Kodeksi ve İ.S. VI. yüzyıl Codex Claromontanus bilenen belli başlı Yeni Ahit koleksiyonlarıdır.⁶⁴²

Görüldüğü üzere Yeni Antlaşma'nın oluşum süreciyle ilgili Hristiyanlığın erken döneminde her ne kadar farklı görüşler olsa da bu kanon ilk cemaatin elinde bulunmaktadır. Böylelikle de hem ruhbanlığın tesisi hem kutsal yazıların mevcudiyeti hem de cemaatin varlığı ile bugünkü manada “kilise” temellenmeye başlamıştır.

4.2. CONSTANTINUS VE ROMA'NIN DOĞU TOPRAKLARI

4.2.1. Constantinus'un Dönemi

“Roma imparatoru Constantinus'un iktidarı (306-337), hem Avrupa tarihi hem de Bizans tarihi açısından çok önemli bir dönüm noktasıdır. Çünkü bu imparator, Hristiyanlığı yasallaştırarak, bu dinin Roma dünyasında çok hızlı bir

⁶³⁷ Michel, s. 35.

⁶³⁸ R. T. A. Murphy and R. F. Collins, “Gospel According to Luke”, , **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 8, s. 859.

⁶³⁹ R. E. Brown and F. J. Moloney, “Gospel According to John”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 7, s. 909.

⁶⁴⁰ Michel, s. 41.

⁶⁴¹ A. Vööbus, “Diatessaron”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 7, s. 731.

⁶⁴² Meral, ss. 106-112.

biçimde kök salmasını sağlamış ve eski Byzantium'un adını Constantinopolis'e (İstanbul) dönüştürüp, bu kenti Roma imparatorluğunun yeni başkenti yaparak, modern tarihçilerin Bizans diye andıkları uygarlığın da temelini atmıştır.”⁶⁴³

Magnus (Büyük) lakabıyla anılan Flavius Valerius Constantinus, I. Constantius Chlorus ve Helena'nın oğlu olarak Naissus'ta dünyaya gelmişti. O, babası ile birlikte savaflara katılmış, babasının ölümünden sonra Augustus unvanı almıştır. İ.S. 308 yılında tekrar Caesar rütbesine indirilen Constantinus, karşıt tutumları nedeniyle Maximianus'u öldürmüştü.⁶⁴⁴ İ.S. 311 yılına gelindiğinde ise Galerius ölmeden az evvel imparatorluk içerisindeki bütün inançlara özgürlük tanıdığını ve Hristiyanlara karşı yapılan zulümlere son verdiğini açıklamıştı. Fakat Galerius'un ölümü üzerine Dörtlü Krallık üyeleri arasındaki işbirliği son bulmuş ve rekabet başlamıştı.⁶⁴⁵ Bunun üzerine Constantinus, Maximianus'un oğlu Maxentius ile savaşmaya başlamış ve onu İ.S. 28 Ekim 312 tarihinde Milvius Köprüsü yakınlarında yenmiştir. Bu zaferden sonra kendisine senato tarafından “Augustus” unvanı verilmiş ve bir müddet sonra da Licinius ile birlikte imparatorluğu yönetmeye başlamıştır.⁶⁴⁶

4.2.2. Özgürlük Dönemi

Hristiyanlar İ.S. 311 yılında İmparator Galerius tarafından özgürlüğe kavuşsa da politik çalkantı sebebiyle özgürlük tam anlamıyla yaşanamıyordu. İmparatorluk içinde özgürlüğün gerçek manada tesisi ancak politik istikrar ile Constantinus döneminde sağlanabilmişti.

Constantinus ve Licinius İ.S. 313 yılının başlarında Hristiyanlar için tam bir tolerans emirnamesi olan Milano Fermanı'nı yayınlamışlardır.⁶⁴⁷ Bu metnin bir kısmı şöyledir: “Ben Constantinus Augustus ve ben Licinius Augustus Mediolanum (Milan)'da bir araya geldik ve devletin güvenliği ve menfaatini ilgilendiren bütün bu

⁶⁴³ Turhan Kaçar, “İmparator Constantinus'un Yükselişi”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 1, 2005, s. 135.

⁶⁴⁴ Tekin, ss. 294-295.

⁶⁴⁵ Timothy E. Gregory, **Bizans Tarihi**, çev. Esra Ermert, IV. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 57.

⁶⁴⁶ Tekin, ss. 294-295.

⁶⁴⁷ Tekin, s. 295.

meseleleri müzakere ettik. Bütün diğer meseleler arasında Hristiyanlara tam manada kendi Tanrılarına ibadet etme hakkını vermemiz gerektiğini ve diğer herkese hangi dine mensupsalar hür bir şekilde imanlarının gereğini yerine getirmelerini sağlamayı kararlaştırdık. Böylece emrimiz altındakilerin ve ister tek olsun ister birden fazla olsun Tanrı'nın bizden hoşnutluğunu elde etmek istedik.”⁶⁴⁸

Bir rivayete göre ise Constantinus, Maxentius'un sihir yapmadaki ustalığını öğrenmiş ve endişeye kapılarak dua etmeye başlamıştır. Öğle vakti gökyüzünde haç işareti gören Constantinus aynı gece rüyasında İsa ona adının baş harfleri olan Khi-Rho işaretini/sembolünü kullanmasını emretmiştir. Bunun üzerine askerlerin kalkanlarına işareti yazdıran Constantin bu sayede savaşı kazanmıştır.⁶⁴⁹

4.2.3. Kilisenin Yükseliş Dönemi

Constantinus daha sonra annesi Helena ile birlikte İ.S. 135 yılında bastırılan Yahudi ayaklanmasından sonra putperest şehri hâline gelen Kudüs'ü bir Hristiyan şehri hâline getirmek için çalışmalara başladı.⁶⁵⁰ Bir anlatılarına göre Kudüs'e gelen Helena, burada İsa'nın çarmıha gerildiği haçı bulmuş ve parçalarını oğluna göndermiştir. Constantinus da bu haçın çivilerini zırhında ve başlığında kullanmıştır. Böylelikle de haç dinsel olarak Hristiyanlığa girmiştir.⁶⁵¹ Hem İsa'nın geleneksel mezarını hem de haçını bulan Helena, oğlu ile birlikte Kudüs'te pek çok yere kiliseler inşa ettirmiştir şehri bir Hristiyan şehri hâline getirmişlerdir. Ayrıca din adamlarına dokunmazdık tanıyan Constantinus, kiliseyi de armağanlara boğarken,⁶⁵² ruhbanları dinî vazifelerini yerine getirmelerine engel olabilecek bütün vergilerden ve devlet görevlerinden muaf tutmuştur. Ayrıca Hristiyanların ibadeti için belki de en önemlisi sayılabilecek Pazar gününü resmî tatil olarak kabul etmiştir.⁶⁵³

⁶⁴⁸ Michael Grant, **İmparator Konstantin**, çev. Şener Şükrü Yiğitler, Akademi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 142.

⁶⁴⁹ Richard A. Todd, “Constantinus ve Hristiyan İmparatorluğu”, çev. Sibel Sal ve Levent Kınran, **Hristiyanlık Tarihi**, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 141-142.

⁶⁵⁰ Todd, s. 142.

⁶⁵¹ Şinasi Gündüz, **Hristiyanlık**, II. Baskı, İSAM Yayınları, İstanbul, 2007, s. 153.

⁶⁵² Todd, s. 142.

⁶⁵³ Alparslan Yaldız, “Konsillerin Hristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 2, 2003, s. 268.

Constantinus pagan tapınakları kapatmamış ama yenilerinin yapılmasını yasaklamıştır.⁶⁵⁴ İ.S. IV. yüzyıl sonlarında yazıldığı kabul edilen, Origo Constantini Imperatoris yani İmparator Constantinus'un Yükselişi adlı anonim bir fragman imparator için şöyle demektedir: "Constantinus insani ve âdil tarzda bir değişim gerçekleştirdi. Herhangi bir paganın kanının dökülmesine meydan vermeden pagan tapınaklarının kapatılmasını emreden bir ferman yayınladı."⁶⁵⁵

Kiliseler vergiden muaf tutulmuş, kiliselerin hem inşası hem de tamiri için gerekli malzeme ve işçilerin temini için eyalet valileri görevlendirilmiş, kiliselere büyük bağışlar ve hediyeler sunulmuştur. Ayrıca kiliseye gelenlerin kilisede hizmet edenlere para ödemesi için bir genelge yayınlanmış, bu da kiliselerin muazzam bir refaha kavuşmasını sağlamıştır.⁶⁵⁶ Ayrıca Hristiyanların devlet kademelerine gelmeleri sağlanmıştır.⁶⁵⁷

Yine bu dönemde imparator tarafından İ.S. 325 yılında Hristiyan kilisesinin temellerini atan konsillerden ilki Nicaea/İznik'te toplanmıştır. Bu konsili toplanmaya çağıran ve müzakereleri idare eden imparator olmuştur. Konsil İsa'nın Tanrısallığı üzerinde müzakerelerde bulunmuş, İsa'nın Tanrı ile aynı özde olduğu kabul edilerek buna karşı çıkan İskenderiyeli keşiş Arius'un doktrini mahkûm edilmiştir. Alınan kararlar üzerinde imparatorun da etkisi olmuştur.⁶⁵⁸

Constantinus'un annesi Helena İ.S. 326 yılında Zeytinlik Dağı'nda ve Beytlehem'de kiliselerin yapılmasına sağladı, Constantinus ise San Pietro (Aziz Petrus) Kilisesi'ni inşa ettirdi.⁶⁵⁹

Hristiyanlık fikrinin gücünü anlamış olan bu usta politikacı, imparatorluğun birliğini ancak Hristiyanlığın sağlayacağını biliyor; fakat Roma'nın Hristiyanlaştırılması sürecinde karşılaşacağı zorlukları da hissediyordu. Bu nedenle yeni bir şehirde yeni dinin ışıyla yükselmek gerekirdi. Efsaneye göre imparatora yeni şehrin yeri Tanrı tarafından rüyasında gösterilmişti. Constantinus da Roma, Atina, Efes, İskenderiye ve Antakya şehirlerini soymakta tereddüt etmeden yeni şehri

⁶⁵⁴ B. Z. Çoban, Papalık, s. 46.

⁶⁵⁵ Kaçar, Constantinus, s. 145.

⁶⁵⁶ Grant, ss. 143-144.

⁶⁵⁷ Gregory, s. 57.

⁶⁵⁸ Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, çev. Fikret Işıltan, VII. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 44.

⁶⁵⁹ Freeman, s. 580.

inşa ettirdi.⁶⁶⁰ Constantinus, Boğaziçi sahillerinde inşa ettirdiği yeni başkenti Constantinopolis'e İ.S. 11 Mayıs 330 tarihinde görkemli bir merasimle yerleşti.⁶⁶¹ Constantinus yeni başkentine yerleştikten sonra, imparatorların gömülmesi için Aziz Havariler Kilisesi'ni, Aya İrini Kilisesi'ni ve Ayasofya Kilisesi'ni inşa ettirdi.⁶⁶²

Constantinus'un devlet ile kilise ittifakı her iki tarafa da büyük kazançlar sağladı ancak devlet ile kilisenin bu kadar iç içe geçmesi ayrı sorunlara da neden oluyordu.⁶⁶³

Constantinus'un İ.S. 312 yılından itibaren Hristiyanlığa karşı yakınlık duyduğu ve kiliseye hatırı sayılır bir zenginlik bahsettiği konusunda herhangi bir şüphe yoktur. Paraların üzerindeki pagan motifler İ.S. 323 yılına kadar kullanılmış ve Pontifex Maximus yani Roma Devleti'nin Başrahibi görevini sürdürmeye devam eden Constantinus'un İ.S. 337 yılında ölüm döşegindeyken vaftizle Hristiyan olduğu iddialar arasındadır.⁶⁶⁴ Eusebios, imparatorun hayatını anlattığı "Vita Constantini" adlı eserinde onun Havariler Kilisesi'ne defnedildiğini ve bu sırada orada büyük bir kalabalığın olduğunu anlatmaktadır.⁶⁶⁵

Constantinus, Doğu Kilisesi'nde azizlik makamında kabul edilirken onun şüpheli "iman" dolayısıyla Katolik Kilisesi onu aziz olarak kabul etmemektedir.

4.2.4. Contantinus Sonrası Dönemde Hristiyanlık

Roma İmparatorluğu'nun özellikle III. yüzyılda yaşadığı krizler Constantinus'un uzun imparatorluğu döneminde son bulmuş ve imparatorluk eski refahına kavuşmuştu. Ancak imparator 337 yılındaki ölümünden iki yıl önce

⁶⁶⁰ Auguste Bailly, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, çev. Haluk Şaman, I. Baskı, Nokta Kitap, İstanbul, 2006, ss. 11-12.

⁶⁶¹ Charles Diehl, **Bizans İmparatorluğu'nun Tarihi**, çev. A. Gökçe Bozkurt, I. Baskı, İlgi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 19.

⁶⁶² Bailly, s. 13.

⁶⁶³ Ostrogorsky, s. 44.

⁶⁶⁴ Gregory, s. 58.

⁶⁶⁵ Eusebios, Vita Constantini, IV.70-71'den aktaran Fatih Özçelik, **Vita Constantini: Kutsal İmparator Constantinus'un Hayatı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir, 2008, ss. 150-151.

imparatorluk topraklarını üç oğlu arasında paylaştırmıştı ve imparatorluk ilk kez üç Caesar'ın yönetimi altında bulunuyordu.⁶⁶⁶

Küçük Asia ve Mısır dâhil olmak üzere imparatorluğun doğu toprakları diğer kardeşlerine göre en uzun süre hayatta kalan II. Constantius'un payına düşmüştü.⁶⁶⁷ O teolojik açıdan Arius'un fikirlerini savunurken (Aryusçu), Batı'daki kardeşi Constan ise İznik kararlarını savunuyordu. Bu kavgayı sonlandırmak isteyen Papa I. Julius (337-352), Sardica'da 343 yılında küçük bir synod toplar ancak bu da bir sonuç vermez.⁶⁶⁸

II. Constantius 361 yılındaki ölümünün ardından, ölmeden önce Caesar unvanı verdiği Iulianus'un meşru imparator olmasıyla yönetsel bölünmüşlük son bulmuştur. Ancak bu dönemde paganizm Hristiyanlığa karşı yeniden güçlenmeye başladıysa da bu uzun sürmemiştir. Onun ardından Iovianus (İ.S. 363-364), I. Valentinianus (İ.S. 364-375), Valens (İ.S. 364-378), Gratianus (367-383), II. Valentinianus (İ.S. 375-392), I. Theodosius (İ.S. 379-395) sırasıyla Roma idaresinin hâkimleri olmuşlardır.⁶⁶⁹ Özellikle I. Theodosius, Hristiyanlığı devletin resmi dini haline getirmiş ve sıkı bir İznik kararları savunucusu olmuştur. Bu nedenle de 381 yılında İstanbul Konsli'ni toplayarak İznik inancını sağlamlaştırmıştır. Ancak imparatorun kilise üzerindeki bu denli gücü ve kontrolü o dönemde de bazı eleştirilere yol açmıştır.⁶⁷⁰

4.3. DOKTRİN AYRILIKLARI VE KONSİLLER

Hristiyanlığın doktrinsel konulardaki tartışmaları elbette ki kilisenin ilk dönemlerine kadar uzanmaktadır. Kimi zaman temel doktrine karşı kimi zaman da diğer doktrinlere karşı heretik fikirlerin ortaya çıktığını daha önce de söylemiştik. Bu konuda ise konsillerin heretik fikirlere karşı mücadelede ne kadar güçlü olduğu hemen fark edilmiştir. Ancak öte yandan ilk ve ikinci konsil arasındaki uzun zaman

⁶⁶⁶ Yunus Kaymaz, **Konstantin ve Hristiyanlık**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2014, s. 41.

⁶⁶⁷ Tekin, s. 298.

⁶⁶⁸ B. Z. Çoban, Papalık, s. 49.

⁶⁶⁹ Tekin, ss. 298-303.

⁶⁷⁰ B.Z. Çoban, Papalık, s. 51.

diliminin sebebinin ise Hristiyanların maruz kaldığı zulüm döneminde bu tartışmaları toplu halde yapamayacak güçte olduklarının kanısındayız.

En basit anlatımıyla Hristiyan dinî liderlerinin, dinî öğreti ve pratikler için kararlar vermek üzere yaptıkları toplantılara “concil/konsil” veya “synod/sinod” adı verilir. Hristiyanlık tarihinde önemli bir yeri olan konsil, kilise tarihi açısından şöyle tarif edilebilir: ‘Piskoposlar, yüksek düzeydeki din adamları veya kilise idarecilerinin, kilise ya da kilise hayatıyla ilgili problemleri müzakere etmek, tartışmak; inanç esasları ve ibadetler ile ilgili konuları görüşmek; inancı güçlendirmek ve ahlakı korumak amacıyla yaptıkları kilise toplantılarıdır. Bölgesel mahiyetteki küçük toplantılar veya sadece bir mezhebin temsilcilerinin katıldığı toplantılar için “synod” kelimesi kullanılırken, piskoposların ve kilise temsilcilerinin daha geniş çapta iştirak ettiği toplantılar için “konsil” kelimesinin kullanılması gelenek halini almıştır.⁶⁷¹

Havariler/Kudüs Konsili’nde alınan kararlar bir mektupla Antakya topluluğuna iletilirken “...Kutsal Ruh ve bizler, gerekli olan şu kuralların dışında size herhangi bir şey yüklememeyi uygun gördük...”⁶⁷² ifadesi ve Kartaca Episkoposu Cyprien’in de verdiği bilgilerden anladığımız kadarıyla ilk zamanlardan beri bu toplantılarda kararların Kutsal Ruh’un etkisiyle yani onun yönlendirmesiyle alındığına inanılıyordu. Toplantının gerçekleşmesi içinse bir davet ya da çağrıda bulunuluyordu.⁶⁷³

4.1.1. Havariler/Kudüs Konsili

Pavlus’un birinci misyon yolculuğundan kısa bir süre sonra kilise ile havrayı tamamen ayıracak önemli olaylar meydana geldi.⁶⁷⁴ Daha önce de ilk Hristiyanların kendilerini Yahudi Yasası’na, tören ve ibadetlerine bir Yahudi olarak gördüklerinden bahsetmiştik. Bu Yahudi-Hristiyanları diğer Yahudilerden farklı kılan şey ise Nasıralı İsa’yı Mesih olarak kabul etmeleri ve Tanrı’nın Krallığı’nı kurmak için

⁶⁷¹ Yalduz, s. 258.

⁶⁷² Elçilerin İşleri 15:28-29.

⁶⁷³ Dvornik, ss. 2-3.

⁶⁷⁴ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 22.

döneceğine inanmalarıydı.⁶⁷⁵ Ayrıca İsa ve havarileri de Yahudi Yasası'na uygun yaşamışlardı. Fakat Pavlus'a göre Yahudi Yasası İsa'nın gelmesiyle yürürlükten kalkmıştı. Ayrıca sünnetin de kurtuluş için zararlı olduğunu savunmaktaydı.⁶⁷⁶ Bu sırada bazı Hristiyanlar Filistin'den Antakya'ya gelip, putperest asıllı kişilerin vaftiz olmadan önce sünnet olmaları gerektiğini yaymaya başladılar. Bu durum büyük bir karışıklığa neden olunca Pavlus ve Barnabas vasıtasıyla Kudüs'teki cemaate sormaya karar verdiler. Havariler ve ileri gelenler İ.S. 49 veya 50 yılında Kudüs'te toplanırlar.⁶⁷⁷

Bu toplantıda Ferisiler'den olup da Hristiyan olmuş olan bazı kişiler ısrarla Musa'nın Yasası'nın uygulanması gerektiğini savundular. Bunun üzerine havariler ve ileri gelenler arasında uzun bir görüşme başladı.⁶⁷⁸ Yakub ve Pavlus taraftarları arasındaki görüş ayrılıkları çözülmeye çalışılmış, fakat Kudüs Konsili olarak bilinen bu toplantı Pavlus ve taraftarlarının zaferiyle sonuçlanmıştı. Böylece ilk Hristiyanlar arasındaki Yahudileşme eğilimi bertaraf edilerek Hristiyanlık, Yahudilik sıyrılıp Romalılar arasında yayılmaya başlayacaktır.⁶⁷⁹

“Bu ilk havarilerin toplantısı dışında diğer toplantıların, II. yüzyıl ortalarında Montanizm ve Gnostisizm gibi anlayışlar sebebiyle, Anadolu'da yapıldığı bilinmektedir. Hristiyanlığın ilk dönemlerinde kendi görüş ve fikirlerine aykırı düşüncelerle uğraşan kilise, sonraları daha büyük problemlerle karşılaşınca, bunların mahalli özellikteki synodlarla çözülemeyeceğini görerek, Suriye, İtalya, Afrika ve Anadolu'da büyük çapta konsiller toplamıştır. Geniş katılımlı bir konsile doğru ilk adım ise, Arius ihtilafını İznik'te (M.S. 325) genel (ökümenik) bir konsil toplayarak çözmek isteyen İmparator Konstantin tarafından atılmıştır.”⁶⁸⁰

4.1.2. Nicaea/İznik Konsili (İ.S. 325)

Konsil öncesinde İskenderiye'de Arius sebebiyle oluşan gergin bir ortam söz konusuydu. İ.S. 318 yılında episkopos Alexander ile Arius arasında bazı teolojik

⁶⁷⁵ Woodhead, s. 28.

⁶⁷⁶ B. Z. Çoban, Papalık, ss. 29-30; **Galatyalılar** 3:19, 5:2.

⁶⁷⁷ Bihlmeyer ve Tuchle, s. 22.

⁶⁷⁸ **Elçilerin İşleri** 15:5-7.

⁶⁷⁹ B. Z. Çoban, Papalık, s. 30.

⁶⁸⁰ Yalduz, s. 261.

anlaşmazlıklar vardı. Bu anlaşmazlığın temelinde ise Arius'un Achilles (İ.S. 312-313) sonrasında episkopos olacağını düşünürken onun yerine Alexander'ın episkopos olması, "Tanrı'nın Oğlu" konusuna doğru felsefesi üzerinden yaklaşması ya da İsa'nın tabiatı konusunda tam bir Tanrı ya da yarı Tanrı gibi sebeplerin yattığı iddialar arasındadır.⁶⁸¹

İmparator Constantinus İ.S. 324 yılında Licinius'u bertaraf ederek Roma'nın tek hâkimi olmuştu. O nasıl olduğunu tam olarak bilmesek de Alexander ile Arius arasındaki tartışmayı öğrenmiş ve bu duruma doğrudan müdahale ederek bu tartışmanın filozoflar gibi yapılmasını istemiştir.⁶⁸² Ancak zaten bu sorunun çözülmesi için İ.S. 321 yılında İskenderiye'de yapılan synodda bir sonuca varılamamış ve Arius aforoz edilmişti. Sorun Arius ve taraftarlarının karara uymayıp seslerini çıkarmaya devam etmeleri idi.⁶⁸³ Arius diğer bölgelerdeki kiliselere mektuplar yazıyor ve büyük gürültü koparıyordu. Ancak episkopos Alexander baskılara rağmen Arius'a karşı mücadele vererek ikinci kez synod toplamış ve bu kez daha sert tedbirlerle Arius'u aforoz ettiğini tekrar beyan etmişti.⁶⁸⁴

Sonunda İmparator Constantinus, hem Hristiyanlığa verdiği desteği açıkça ilan etmek, hem imparatorluğunun yirminci yılını kutlamak, hem de başta Ariusçuluk olmak üzere kilise içindeki ayrılıkçı hareketlerin durumunu değerlendirmek gibi sebeplerle İznik'te konsili toplamıştır.⁶⁸⁵

Konsile Cordoba/Kurtuba episkoposu Ossius başkanlık ederken İmparator Constantinus ise onursal başkan olarak orada bulunuyordu.⁶⁸⁶ Nitekim Mayıs-Ağustos ayları arasında üç ay sürecektir olan bu konsil hem imparatorun sarayında yapılıyor hem ondan sponsorluk alıyordu.⁶⁸⁷ Papa I. Sylvestre ise bu uzun yolculuğa katılamayacak kadar yaşlı olduğundan Vito ve Vincentius adındaki iki

⁶⁸¹ Hasan Darcan, "Athanasius ve İznik Konsili", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 15, Sayı: 28, 2013, ss. 170-171.

⁶⁸² Turhan Kaçar, "Roma İmparatorluğu'nda Kilise Konsillerinin Siyasallaşması: İznik Örneği", **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 1, 2002, ss. 4-5.

⁶⁸³ Darcan, s. 171.

⁶⁸⁴ Yalduz, ss. 276-277.

⁶⁸⁵ Darcan, s. 174.

⁶⁸⁶ Kaçar, İznik, s. 5.

⁶⁸⁷ Darcan, s. 176.

rahibini temsilci olarak göndermişti. Ayrıca konsil katılımcıları arasında hâlâ bedeninde daha önce yapılan işkencelerin izlerini taşıyan çok sayıda kişi vardı.⁶⁸⁸

Sonunda üç yüz on sekiz episkoposun onayıyla İsa'nın "homousios" yani Tanrı ile aynı özden geldiği kabul edilir ve Credo'ya⁶⁸⁹ eklenmesiyle bu konu sonuca bağlanır. Ayrıca Paskalya'nın daima Pazar günü kutlanması, bir kişinin ancak üç episkoposun takdisiyle episkopos yapılabileceği, Roma Episkoposluğu'nun önceliği gibi konular da alınan kararlar arasında olmuştur.⁶⁹⁰

4.1.3. Birinci Constantinople/İstanbul Konsili (İ.S. 381)

Hristiyanlığın imparatorluk dini olarak ilanının ertesini yılında imparator I. Theodosius İstanbul'da İ.S. 381 yılında bir konsil toplar. Bu konsilde ne Papa'nın temsilcisi ne de Batı'dan herhangi bir heyet vardır. Bu konsilin toplanmasındaki temel neden Macedonius, Apollinaris ve diğer heretik gruplara karşı İznik kredosunun tasdik edilmesidir.⁶⁹¹

Konsil kararlarınca İznik kredosuna Kutsal Ruh'un tanrısal tabiatını açık ifadeler eklenmiştir. Yani bu konsil esasta genel bir konsil olmayıp önceki kararların bir kez daha açıkça beyanını ifade eden bir konsildir.⁶⁹²

Diğer yandan konsilin almış olduğu bir diğer karar da İstanbul Kilisesi'nin de "Apostolik" yani "havarilerin kurduğu" bir kilise olduğu yönündeki karardır. Papa Damasus'un bu karara karşı İ.S. 382 yılında topladığı bir synodda Papalığı ilk kez "Sedes Apostolica" yani "Havarisel Makam" olarak tanımlaması Roma'nın önceliği ve önemi konusundaki açık bir delildir.⁶⁹³

⁶⁸⁸ Yalduz, ss. 280-281.

⁶⁸⁹ Credo: Türkçe'de "Büyük İman Açıklaması" olarak kullanılmaktadır. Bkz. Ek-4.

⁶⁹⁰ Dvornik, ss. 7-8.

⁶⁹¹ B.Z. Çoban, Papalık, s. 51.

⁶⁹² Dvornik, s. 11.

⁶⁹³ B.Z. Çoban, Papalık, ss. 51-52.

SONUÇ

Hristiyanlığın yayılması esasen daha İsa çarmıha gerilmeden önce başlamıştır. Ancak İsa aynı zamanda yaşayan “kelam” ya da başka bir ifadeyle “yaşayan tanrı” olarak kabul edildiğinden tam anlamıyla inancın yayılması ondan sonra gerçekleşmeye başlamıştır ki nitekim İsa, Pentakost günü havarilerine Tanrı Sözü’nü tüm uluslara götürmelerini emretmiştir.

Yakın zamanda Roma idaresinden muzdarip olan Yahudilerin girişimleri sonucunda Hristiyanlığın Jerusalem’de yayılması imanlılar açısından bir dizi sorunlara neden olurken İstefan’ın Yahudiler tarafından öldürülmesi belki de yayılma sürecini yeni bir aşamaya taşıyan en önemli gelişme olmuştur.

Anadolu ise o dönemin en önemli yayılma alanlarından biri olurken bunun en açık delili imanlılara “Hristiyan” (Χριστιανός) adının ilk kez Antakya’da verilmiş olmasıdır. Antakya topluluğu ya da kilisesi Petrus tarafından kurulurken Pavlus tarafından da geliştirilmiştir. Antakya ilerleyen zaman içerisinde Hristiyanlığın ilk konsilinin toplanmasına da neden olacaktır ki aynı zamanda kent Pavlus için bir çeşit karargâh görevi görmüştür.

Pavlus misyon toprakları olarak Anadolu’yu seçmiş, gerçekleştirdiği üç yolculuğun her biri Anadolu yolları üzerinden gerçekleşmiştir. Bu seçimin muhtemel nedenleri Pavlus’un Tarsus’ta doğmuş olması ve kentte Hellenizm kültürüyle yoğrulmuş olması, aynı zamanda onun bir Roma vatandaşı olması, Anadolu’yu iyi biliyor olması, ayrıca Anadolu’nun gelişmiş yol ağlarına sahip olması dâhilindedir. Başka bir ifadeyle Pavlus muhtemelen bu gerekçelerle Anadolu’yu misyon toprağı olarak seçmiştir.

Pavlus halkın inancın benimsemesi için çeşitli stratejik yöntemler kullanmıştır. Çoğu kez kısa ziyaretler gerçekleştiren Pavlus, yeri geldiğinde uzun süre aynı yerde konaklamış, aynı yerdeki imanlıları tekrar ziyareti ise onların inanç konusundaki bilgilerini derinleştirmiştir; Hristiyan misyon anlayışının temellerini atmıştır. Ayrıca onun misyon yolculukları sırasında yaşanan bir dizi olay neticesinde Hristiyanlık tarihinin ilk kadın şehidi yani ilk kadın proto-marty ise Anadolu halklarından bir kadın olmuştur.

Anadolu'nun batısı yani Asia ise inancın Batı'ya açılan kapısı olmuştur. Dönemin gelişmiş limanlarına ve kentlerine sahip olan Asia aynı zamanda inanca sadakat konusunda verdiği sınavda diğer kiliselere örnek oluşturmıştır. Havarî Yuhanna Efes'te diğer İncillerden farklı ve mistik üsluplu İncilini kaleme almış ve burada inancın perçinlenmesi için büyük bir çaba harcamıştır.

Yuhanna'nın tüm faaliyetleri yürütürken Efes'te yanında Meryem'in de olabileceği düşünülmektedir. O büyük ihtimalle Meryem ile birlikte ikamet yeri olarak Efes'i seçmişti. Ancak Meryem konusundaki bilgilerin yetersizliği Meryem'in Efes'teki ikameti konusuna karşıt eleştirilerin geliştirilmesine neden olmuştur. Elbette ki bu karşıt görüşler önemli argümanlarla savunulmaktadır. Ancak dönemin güvensiz ortamında –ki aynı bölgede geçen Yedi Uyuyanlar hikayesi buna iyi bir örnektir– İsa'dan emanet alınan Meryem'in korunması için dinsel kaynaklarda ondan söz edilmiyor olması muhtemeldir. Nitekim Meryem inancın devamı veya tamamlayıcısı değil İsa'yı doğuran ve ondan geriye kalan değerli bir hatıradır. Bu nedenle de onun bir sır gibi korunması güvensiz ortamdan kaynaklanıyor olabileceği yüksek ihtimaldir.

Anadolu'daki yayılmanın bir diğer önemli merkezi ise Urfa olmuştur. Kral Abgar konulu öykü inancın başta Edessa olmak üzere Assyria ve Armeni bölgelerine yayılmasında büyük rol oynarken daha sonraki dönemlerde de kurumsal kilise gruplarının kendilerine bu öykü ile meşruluk zemini oluşturma çabaları Anadolu'nun Hristiyanlık açısından önemini bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Tüm bu yayılma süreci elbette ki sorunsuz yaşanmamıştır. İnancın Anadolu üzerinde bu denli hızlı ve sağlam yayılma alanı bulması devamında imanlılara da ağır zulümleri hatta ölümü de beraberinde getirmiştir. Özellikle İmparator Constantinus'un özgürlük beyanına kadar geçen sürede episkoposlardan imanlılara kadar çok sayıda kişi şehit edilmiştir. Ancak uygulanan baskı ve zulüm inancın yayılmasını durduramamıştır.

Yaşanan tüm zorluklara rağmen bir yandan inanç hızla yayılırken diğer yandan doktrin tartışmaları baş göstermiştir. Ancak yayılma döneminde oluşmaya başlayan otoritelerin sapkınlıklara karşı ana gövdedeki yapıyı korumaya yönelik girişimleri başarılı olsa da sapkın grupların tam anlamıyla önü kesilememiş ancak

sapkınlıklara karşı mücadelenin şekli öğrenilmiş ve öğretilmiştir. Yine bu dönemde Hristiyanlık tarihinin ilk Synod’u Efes’te toplanmıştır.

İmparator Constantinus ile başlayan yeni dönem sadece özgürlüğü değil beraberinde güçlü bir refahı da getirmiştir. Özellikle Constantinus’un “yeni devlet” oluşturma politikası kapsamında Hristiyanlığın gücünden faydalanma çabası kiliseye o güne dek görmediği refahı verecektir. Ancak tüm bunların bir beklenti içerisinde sunulduğu açık bir gerçektir. İmparatorun desteği ya da elleri ile şekillenen Doğu Kilisesi’nde imparatorluğun himayesindeki bir kiliseye dönüşmenin temelleri atılırken Constantinapolis (İstanbul) merkezli Doğu Kilisesi asırlar sonra bir başka politik şekillenme ile ortaya çıkacak olan Anglikan Kilise’nin prototipini oluşturacaktır.

İmparatorun himayesinde yeni bir kilise şekillenirken doktrin tartışmalarına son verecek gelişmeler de yaşanmıştır. Tartışmalara son vermek için toplanan konsillerin Kudüs dışındaki ilk dini otoriteye bağlı toplantısı Anadolu’da başlayacak ve “temel doktrin” meseleleri yine bu topraklarda ilan edilecektir.

Böylelikle “kurumsal döneme” geçişin çoğu gerekliliği Hristiyanlığın erken dönemlerinde vücut bulurken şüphesiz ki Anadolu bu sürece kaynaklık eden tüm malzemelerin bir sağlayıcısı ve çok sayıdaki prototipin alanı olmuş; inancın erken dönemdeki tarihinin en belirgin safhası Anadolu toprakları üzerinde yaşanmıştır.

KAYNAKÇA

Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus). **Abû'l-Farac Tarihi - I**, çev. Ömer Rıza Doğrul, III. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Adıbelli, Ramazan. **Kapadokya Bölgesindeki Hristiyanlık Tarihi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2002.

Ağar, Teoman. "Stigmata", **II. International Symposium on Multidisciplinary Studies (ISMS) Book-Social Sciences-I**, Rome, 18-21.05.2017, pp. 295-305.

Akurgal, Ekrem. **Anadolu Uygarlıkları**, IX. Baskı, Net Yayınları, İstanbul, 2007.

Akyürek Şahin, N. Eda. "Likya'da Tanrılar ve Kültler", **Lukka'dan Likya'ya**, (Ed. Havva İşkan ve Erkan DüNDAR), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 536-549.

Aprim, Frederick. **Asurlular**, çev. Vedii İlmen, I. Baskı, Yaba Yayınları, İstanbul, 2008.

Arslan, Ahmet. **İlkçağ Felsefe Tarihi - 5 (Plotinos, Yeni Platonculuk ve Erken Dönem Hristiyan Felsefesi)**, V. Baskı, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

Arslan, Mustafa ve Esra Bulut. "Eskiçağ'da Kappadokia Bölgesi'nin Sınırları", **History Studies**, Cilt: 9, Sayı: 2, 2017, ss. 49-65.

Arslantaş, Yüksel ve Cuma Ali Yılmaz. "Hellenizmin Gölgesinde Diadokhlar Dönemi", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 27, Sayı: 2, 2017, ss. 361-373.

Atalay, Hamit. **İngilizce-Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Atiya, Aziz S. **Doğu Hristiyanlığı Tarihi**, çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul, 2005.

Atlan, Sabahat. **Roma Tarihi'nin Ana Hatları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Aydın, Mahmut. “Yahuda İskaryot Bir Hain mi? Yoksa Bir Kahraman mı? Yahuda İncili Üzerine Bir Yorum”, **Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırma Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 1-2, 2005-2006, ss. 7-37.

Aykıt, Dursun Ali. “Falaşalar veya Etiyopya Yahudileri”, **Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırma Dergisi**, Cilt: 11, Sayı: 2, 2014, ss. 35-60.

Aykıt, Dursun Ali. **Etiyopya Kilisesi**, I. Baskı, Ayışığı Kitapları Yayınları, İstanbul, 2013.

Aykıt, Dursun Ali. **İskenderiyeli Philo**, I. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2011.

Aykıt, Dursun Ali. **Misyon ve İnciller**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2004.

Bahadır, Gürhan. “Hristiyanlığın Antakya’da Şekillenmesi ve Habib-i Neccar”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 23, 2013, ss. 207-214.

Bahadır, Gürhan. “Kuruluşundan IV. Yüzyıla Kadar Antakya”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 13, 2010, ss. 349-372.

Bailly, Auguste. **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, çev. Haluk Şaman, I. Baskı, Nokta Kitap, İstanbul, 2006.

Baş, Bilal. “Monoteist Bir Hristiyanlık Yorumu: Aryüsçülük Mezhebi”, **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 9, 2000, ss. 167-200.

Batuk, Cengiz. “Millenarianist Bir Hareket Olarak Montanizm”, **Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırma Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2003, ss. 41-71.

Baur, F. C. **Paul the Apostle of Jesus Christ**, I. Edition, Hendrickson Publishers, Massachusetts, 2003.

Bayladı, Derman. **Dinler Kavşağı Anadolu**, I. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 1998.

Baz, Ferit. **Roma İmparator Kültü**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998.

Behan, Warren P. “Paul’s Third Missionary Journey”, **The Biblical World**, Volume: 34, Issue: 2, 1909, pp. 120-130.

Benek, Mehmet Sait. “Genç Plinius’un Anadolu Mektupları Işığında Traianus Döneminde Bithynia Eyalet Yönetimi”, **Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 36, 2016, ss. 83-96.

Berk, Fatih Mehmet. “Aziz Paul ve Şam Vizyonu”, **Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2012, ss. 505-516.

Besalel, Yusuf. **Yahudi Tarihi**, II. Baskı, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul, 2003.

Besalel, Yusuf. **Yahudilik Ansiklopedisi - I**, I. Baskı, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul, 2002.

Besalel, Yusuf. **Yahudilik Ansiklopedisi - II**, I. Baskı, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul, 2002.

Besalel, Yusuf. **Yahudilik Ansiklopedisi - III**, I. Baskı, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul, 2002.

Bihlmeyer, K. ve H. Tuchle. **I ve IV. Yüzyıllarda Hristiyanlık**, çev. Antun Göral, Güler Matbaası, İstanbul, 1971.

Bora, Siren. **Anadolu Yahudileri**, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, I. Baskı, İstanbul, 2017.

Brent, Allen. **A Political History of Early Christianity**, T&T Clarc Publishing, London, 2009.

Brown, R. E. and F. J. Moloney. “Gospel According to John”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 7, ss. 902-913.

Burghardt, W. J. “Fathers of the Church”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 5, ss. 640-643.

Cadoux, Cecil John. **İlkçağ’da İzmir**, çev. Bilge Umar, I. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Cahill, P. J. “History of Apologetics”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 1, ss. 563-565.

Çapar, Ömer. “Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt: 29, Sayı: 1-4, 1978, ss. 167-210.

Çilingiroğlu, Altan. **Urartu Tarihi**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1994.

Çoban, Bekir Zakir. “Bir Yahudi Olarak Hz. İsa”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 25, 2007, ss. 43-58.

Çoban, Bekir Zakir. **Geçmişten Günümüze Papalık**, I. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2009.

Çoban, Hacı. “Arami Göçleri”, **TÜBAR Dergisi**, Sayı: 29, 2011, ss. 91-102.

Darcan, Hasan. “Athanasius ve İznik Konsili”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 15, Sayı: 28, 2013, ss. 169-191.

Davis, Stephen J. **The Cult of Saint Thecla**, Oxford University Press, New York, 2001.

De Courtois, Sebastien. **Süryaniler**, çev. Ersel Topraktepe, I. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

De Letter, P. “Infidel”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 7, s. 455.

Demirci, Kürşad ve Burcu Falay. “Ana Hatlarıyla Hitit Dini”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 1, 2016, ss. 35-60.

Desti, Marc. **Anadolu Uygarlıkları**, çev. Muna Cedden, III. Baskı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013.

Diehl, Charles. **Bizans İmparatorluğu’nun Tarihi**, çev. A. Gökçe Bozkurt, I. Baskı, İlgi Yayınları, İstanbul, 2006.

Doğancı, Kamil. “Antik Kaynaklara Göre Bithynia’daki Civitas’lar”, **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 14, Sayı: 24, 2013, ss. 167-186.

Dressler, H. “St. Irenaeus”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 7, ss. 570-572.

Durak, Nihat. “Sinoplu Bir Gnostik: Marcion”, **Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2013, ss. 1-18.

Dürüşken, Çiğdem. “Genç Plinius’un Mektupları Işığı Altında Roma Yaşamından Kesitler”, **Anadolu Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 13, 1994, ss. 215-230.

Dürüşken, Çiğdem. **Paulus’un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları**, Homer Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Dürüşken, Çiğdem. **Roma’nın Gizem Dinleri**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.

Dvornik, Francis. **Konsiller Tarihi: İznik’ten II. Vatikan’a**, çev. Mehmet Aydın, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

Edited by the Archaeological Receipts Fund, **Archaeological Site of Philippi**, Hellenic Republic-Ministry and Sports, Athens, 2015.

Edmonds, Anna G. **Anatolia and its Biblical Visionaries**, Archeology and Art Publications, İstanbul, 2002.

Edwards, Mark. **Catholicity and Heresy in the Early Church**, Ashgate Publishing, Oxford, 2009.

Efendioğlu, Tuba. “Hellenizm ve Roma Çağları Likyası’nda Yerel Kültler”, **Anadolu Akdenizi Sempozyumu**, Antalya, 4-7.11.2009, ss. 109-122.

Eliade, Mircea. **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi - I**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2003.

Eliade, Mircea. **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi - II**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2003.

Erbaş, Ali. “İslam Dışı Dinlerde Hac”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 5, 2002, ss. 97-121.

Erdemir, Halil ve Hatice Palaz Erdemir. “Kudüs’te Yahudi İsyanı ve Yahudiler”, **History Studies**, Cilt: 2, Sayı: Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, ss. 117-136.

Ergin, Gürkan. **Anadolu’da Roma Hâkimiyeti**, I. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

Eusebios. **Kilise Tarihi**, çev. Furkan Akderin, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2011.

Everett C. Blake and Anna G. Edmonds. **Biblical Sites in Turkey**, IV. Edition, SEV Publishing, İstanbul, 2010.

Fant, Clyde E. and Mitchell G. Reddish. **Biblical Sites in Greece and Turkey**, Oxford University Press, New York, 2003.

Fischer, J. A. “Apostolic Fathers”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 1, ss. 587-589.

Frankland, W. B. **The Early Eucharist**, Cambridge University Press, London, 1902.

Freeman, Charles. **Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları**, çev. Suat Kemal Angı, II. Baskı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.

Galanti, Avram. **Türkler ve Yahudiler**, II. Baskı, Tan Matbaası, İstanbul, 1947.

Garvie, A. E. “Polytheism”, **Encyclopedia of Religion and Ethics**, ed. James Hastings, Edinburg, 1994, vol. 10, ss. 112-114.

Gasque, W. Ward. “İnancın Sorgulanması”, çev. Sibel Sel ve Levent Kınran, **Hristiyanlık Tarihi**, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 82-96.

Gasque, W. Ward. “Kilise Büyüyor: Kudüs’ten Roma’ya”, çev. Sibel Sel ve Levent Kınran, **Hristiyanlık Tarihi**, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 57-68.

Grant, Michael. **İmparator Konstantin**, çev. Şener Şükrü Yiğitler, Akademi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Gregory, Timothy E. **Bizans Tarihi**, çev. Esra Ermert, IV. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

Gültekin, Rukiye Eser. “Antik Smyrna Kentinin Koruyucusu St. Polycarp Adına İzmir’de Yapılan Bir Kilise: St. Polycarp”, **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi**, Sayı: 4, 203, ss. 101-113.

Gümgüm, Güven. “Phrygia Hierapolisi (Pamukkale) Antik Kenti Aziz Philippus Tepesi Anıtsal Yapı Kompleksi”, **T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 26. Arkeometri Sonuçları Toplantısı Kitabı**, İstanbul, 24-28.05.2010, ss. 69-80.

Gündüz, Şinasi. **Anadolu’da Paganizm**, III. Baskı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2014.

Gündüz, Şinasi. **Din ve İnanç Sözlüğü**, Vadi Yayınları, Ankara, 1998.

Gündüz, Şinasi. **Hristiyanlık**, II. Baskı, İSAM Yayınları, İstanbul, 2007.

Gündüz, Şinasi. **Pavlus: Hristiyanlığın Mimarı**, IV. Baskı, Ankara Okulu Yayınları, 2014, Ankara.

Gündüz, Şinasi. “İkinci Yüzyıl Urfa Gnostisizminin Önemli Bir Temsilcisi: Quq ve Quqiler”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 10, 2004, ss. 1-13.

Günel, Aziz. **Türk Süryaniler Tarihi**, Diyarbakır, 1970.

Gürkan, Salime Leyla. **Yahudilik**, IV. Baskı, İSAM Yayınları, İstanbul, 2012.

Hahambaşılık. **İbranî Din Bilgisi**, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1969.

Hamell, P. J. “Monarchianism”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 9, s. 780.

Hançerlioğlu, Orhan. **Felsefe Aksiklopedisi - I**, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1977.

Hançerlioğlu, Orhan. **Felsefe Aksiklopedisi - II**, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1977.

Hançerlioğlu, Orhan. **Felsefe Aksiklopedisi - VI**, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1977.

Harbottle, Rod. **Kutsal Kitap Yerler Sözlüğü**, Hristiyan Kitaplar (E-Kitap), 2005.

Has, Kenan. “Tarihsel İsa Araştırmaları”, **Dinler Tarihi Araştırmaları - III Sempozyum Kitabı**, Ankara, 9-10.06.2001, ss. 97-101.

Hayes, E. R. **Urfa Akademisi**, çev. Yaşar Günenç, II. Baskı, Yaba Yayınları, İstanbul, 2005.

Hemer, Colin J. **The Letters to the Seven Churches of Asia in Their Local Setting**, Sheffield Academic Press, Sheffield, 1989.

Houtin, Albert. “Hıristiyanlığın Kısa Tarihi”, çev. Abdurrahman Küçük, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 15, Sayı: 1, 1982, ss. 437-455.

Irenaeus. **Against Heresies**, trans. by Robert M. Grant in Irenaeus of Lyons, Routledge Publishing, London and New York, 2009.

İplikçioğlu, Bülent. **Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007.

Jackson, Andrew. **The Hristian Saints of Turkey**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.

Jacob, Xavier. **Hıristiyanların Kiliseleri ve İbadetleri**, Ohan Matbaacılık, İstanbul, 2004.

Jacob, Xavier. **İsa Kimdir?**, Ohan Basımevi, İstanbul, 1992.

Johnson, Paul. **Yahudi Tarihi**, çev. Filiz Orman, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2000.

Jomier, J. **Mesih İsa'nın Yaşamı**, II. Baskı, Kitab-ı Mukaddes Şirketi Yayınları, İstanbul, 2008.

Josephus, Flavius. **Jewish Antiquities**, trans. by William Whiston, Wordsworth Edition, London, 2006.

Kabaağaç, Sina ve Erdal Akova. **Latince - Türkçe Sözlük**, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1995.

Kaçar, Turhan. “Ermeniler Nasıl ve Ne Zaman Hıristiyan Oldu?”, **XVI. Türk Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 20-24.09.2010, ss. 245-254.

Kaçar, Turhan. “İmparator Constantinus’un Yükselişi”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 1, 2005, ss. 135-155.

Kaçar, Turhan. “Montanizm: Erken Kilise’de Çatışan Gelenekler”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 1, 2002, ss. 39-59.

Kaçar, Turhan. “Roma İmparatorluğu’nda Kilise Konsillerinin Siyasallaşması: İznik Örneği”, **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 1, 2002, ss. 1-18.

Kaçar, Turhan. **Geç Antikçağ’da Hıristiyanlık**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.

Karahan, Ümran Ozan. “Philadelphia (Alaşehir)”, **Journal of Current Researches on Social Sciences**, Volume: 7, Issue: 2, 2017, ss. 163-172.

Katolik Kilisesi Din ve Ahlâk İlkeleri, çev. Dominik Pamir, Yaylacık Matbaacılık, İstanbul, 2000.

Kaufmann, Francine ve Josy Eisenberg. “Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik”, çev. Mehmet Aydın, **Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 29, Sayı: 1, ss. 267-283.

Kaya, Mehmet Ali. “Anadolu’da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 24, Sayı: 38, 2005, ss. 11-30.

Kaya, Mehmet Ali. **Anadolu’daki Galatlar ve Galatya Tarihi**, II. Baskı, İlya Yayınevi, İzmir, 2009.

Kaya, Mehmet Ali. **Ege ve Yunan Tarihi - I**, I. Baskı, Bilge Kùltür Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.

Kaya, Mehmet Ali. **İlk Çağ Tarih ve Uygarlığı**, I. Baskı, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2015.

Kaya, Mehmet Ali. **Roma'nın Afrikalı İmparatoru Septimus Severus**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

Kaymaz, Yunus. **Konstantin ve Hristiyanlık**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2014.

Kınal, Fùruzan. **Eski Anadolu Tarihi**, II. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

Kızıloğlu, Sedat. "İsrail Devletinin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizmin Gelişimi", **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 1, 2012, ss. 35-64.

Kilise Babalarından ve Yazılarından Alıntılar, çev. Hakkı Demirel ve diğeri, Kaya Basın Yayın Dağıtım, İstanbul, 1997.

Kitab-ı Mukaddes Şirketi. **Tarsuslu Elçi Pavlus**, Kitab-ı Mukaddes Şirketi Yayınları, İstanbul, 2009.

Konutgan, Behnan. **Anadolu'da Hristiyanlık**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Martin Bucer Akademisi, İstanbul, 2015.

Köroğlu, Kemalettin. **Eski Mezopotamya Tarihi**, VI. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Körpe, Reyhan. “Son Arkeolojik Bulgular Işığında Pavlus’un İkinci Kutsal Görev Geziğinde Troas Yolculuğu”, **Selevcia ad Calycadnvm**, Sayı: 1, 2011, ss. 51-76.

Kremydi, Sophia. “Coinage and Finance”, **Ancient Macedon**, (Ed. Robin J. Lane Fox), Brill Publisher, Leiden, 2015, ss. 159-178.

Krummacher, Frederic Adolphus. **The Life of Saint John**, Hamilton Press, London, 1839.

Kunt, Sinem ve Ali İsra Güngör. “Aziz Yuhanna’nın Vahiy Kitabı Çerçevesinde Yadi Kiliseler ve Bu Kiliselerin İnanç Turizmindeki Yeri”, **Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1, 2017, ss. 71-92.

Kunt, Sinem. **Aziz Yuhanna’nın Vahiy Kitabı Çerçevesinde Yadi Kiliseler ve Bu Kiliselerin Hristiyanlık Tarihindeki Yeri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014.

Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar, I. Baskı, Kitabı Mukaddes Şirketi Yayınları, İstanbul, 2003.

Lawlor, F. X. “Schism”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 12, ss. 737-738.

Lawrence, Paul. **Kutsal Kitap Tarihi Atlası**, I. Baskı, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2008.

Lebeau, P. “Paul of Samosata”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 11, s. 34.

Lietzman, M. Hans. **Kilise Tarihi - I**, çev. Mehmet Aydın, Litera Türk Yayınları, Konya, 2016.

Macqueen, J.G. **Hititler ve Hititler Çağında Anadolu**, çev. Esra Davutoğlu, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2001.

Malik, Gorgis David. **Süryanilerin Tarihi**, çev. Vedii İlmen, I. Baskı, Yaba Yayınları, İstanbul, 2012.

Mansel, Arif Müfid. **Ege ve Yunan Tarihi**, IV. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.

Mccarthy, M. C. “Quo Vadis”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 11, ss. 873-874.

McDowell, Josh. **Hüküm Gerektiren Kanıt**, çev. Hasan Can, Zirve Yayınevi, İstanbul, 2008.

Meral, Yasin. **Yeni Ahit Kanonu’nun Oluşumu (I-IV. Asırlar)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2007.

Michel, Thomas. **Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş**, Saka Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Molitor, Joseph. **Kildaniler ve Doğu Süryani Kilisesi**, çev. Erol Sever, I. Baskı, Yaba Yayınları, İstanbul, 2004.

Murphy, F. X. “St. Polycarp”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 11, ss. 464-465.

Murphy, R. T. A. and R. F. Collins. “Gospel According to Luke”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 8, ss. 856-861.

Okan, Emre. “Tykhe ya da Fortuna”, **Tykhe Sanat ve Tasarım Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2016, ss. 1-14.

Olgun, Hakan. “Asurî Göçleri ve Kimlik Arayışı”, **Milel ve Nihal İnanc, Kültür ve Mitoloji Araştırma Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 3, 2008, ss. 269-301.

Orduluoğlu, Yusuf. **Aziz Mor Pavlos’un Müridi Azize Mort Tekla’nın Yaşam Öyküsü**, İpomet Matbaacılık, İstanbul, 2008.

Ostrogorsky, Georg. **Bizans Devleti Tarihi**, çev. Fikret Işıltan, VII. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Örnek, Sedat Veyis. “İlkelerde Dinsel Temel Kavramlara Genel Bir Bakış”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 3-4, 1962, ss. 255-261.

Öz, Hikmet. **Bilinmeyen Tarsus**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

Özçelik, Fatih. **Vita Constantini: Kutsal İmparator Constantinus’un Hayatı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir, 2008.

Öztemiz, Mutay. **Süryaniler**, I. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012.

Öztürk, Nermin. “Hristiyanlığın İlk Yüzyıllarında Akdeniz Ülkelerini Etkisi Altına Alan Kadın: Tekla”, **Fe Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1, 2012, ss. 42-53.

Pınarcık, Pınar. “Urartu Krallığı’nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 27, Sayı: 2, 2012, ss. 459-482.

Plinius. **Epistulae - X (Genç Plinius’un Anadolu Mektupları)**, çev. Çiğdem Dürüşken ve Erendiz Özbayoğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.

Porter, Stanley. “Did Jesus Ever Teach in Greek?”, **Tyndale Bulletin**, Volume: 42/2, 1993, ss. 199-235.

Poupard, Paul. **Dinler**, çev. Muna Cedden, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.

Quinlan J. and W. G. Thompson. “Gospel According to Matthew”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 9, ss. 354-360.

Ramsay, W. M. **Tarsus: Aziz Pavlus’un Kenti**, çev. Levent Zoroğlu, I. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

Ratzinger, Joseph. **Nasıralı İsa**, çev. P. Luigi Ianitto, Sak Yayınları, İstanbul, 2010.

Renan, Ernest. **Havariler**, çev. Ziya İhsan, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1948.

Renan, Ernest. **İsa’nın Hayatı**, çev. Ziya İhsan, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964.

Rhodes, J. N. “Didache”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 4, s. 736.

Roche, P. “History of Heresy”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 6, ss. 772-773.

Royce, Josiah. “Monotheism”, **Encyclopedia of Religion and Ethics**, ed. James Hastings, Edinburg, 1994, vol. 8, ss. 817-821.

Sargin, Sevil. “Yalvaç’ta İnanç Turizmi”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 16, Sayı: 1, 2006, ss. 1-18.

Schimmel, Annemarie. **Dinler Tarihine Giriş**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1955.

Schmidt, Klaus. **Göbekli Tepe**, çev. Rüstem Aslan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2014.

Schniedewind, William M. “Aramaic the Death of Written Hebrew and Language Shift in the Persian Period”, **Margins of Writing, Origins of Cultures**, (Ed. Seth L. Sanders), The University of Chicago, 2006, pp. 137-147.

Scott, George Ryley. **İşkencenin Tarihi**, çev. Hamide Koyukan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001.

Selimoğlu, M. Kemal. **İlk İnançlar**, Mozaik Yayınları, İstanbul, 2009.

Sevin, Veli. **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası - I, IV**. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2016.

Seyfeli, Canan. **Ecmiatzin Kat’oğikosluğu’nun Ermeni Kilisesi’ndeki Yeri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.

Skehan, P. W. “Septuagint”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 12, ss. 920-924.

Smith, Margaret. “Kadınlar Arasında Asketizm ve Manastır Hayatı”, çev. Halil Temiztürk, **Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 2, 2017, ss. 216-229.

Smith, Michael A. “Müjdenin Yayılması”, çev. Sibel Sal ve Levent Kınran, **Hristiyanlık Tarihi**, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 78-81.

Smith, Michael A. “Tapınma ve Hristiyan Yılı”, çev. Sibel Sal ve Levent Kınran, **Hristiyanlık Tarihi**, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 29-33.

Soslu, Salih. **Hellenistik Dönem Kapadokya Krallığı'nın Siyasi Tarihi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2014.

Stevenson, Kenneth E. ve Gray R. Habermas. **İsa'nın Kefeni**, çev. Deminik Pamir, Müjde Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Strabon. **Geographika (Antik Anadolu Coğrafyası Kitap:XII, XIII, XIV)**, çev. Adnan Pekman, VIII. Baskı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.

Sullivan, F. A. and S. K. Wood. "Bishop in the Church", **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 2, ss. 411-417.

Şar, Evren. **Antik Kaynaklarda Kappodokia Bölgesi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2004.

Şimşek, Celal. **Laodikeia Kilisesi: Lykos Vadisi'nde Hristiyanlık**, I. Baskı, Çağrı Serigrafi Etiket, Denizli, 2015.

Tacitus. **The Annals**, trans. by J. C. Yardley, Oxford University Press, New York, 2008.

Tahincioğlu, Yakup. **Süryaniler**, Butik Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Tanyu, Hikmet. **Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler**, Bilge Yayınevi, İstanbul, 1979.

Tekin, Oğuz. **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

The Didache (or Teaching of the Twelve Apostles), trans. by Charles H. Hoole, David Nutt in the Strand Publisher, London, 1894.

Thierry, R. P. Elie Remy. **Meryem Ana Evi'nin Esrarı**, Acargil Matbaacılık, İzmir, 1985.

Tiefenbach, Hanspeter. **Anadolu'nun Azizleri**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2012.

Tiefenbach, Hanspeter. **Nerede Yaşadığını Biliyorum: Anadolu'daki Yedi Kiliseye Mektup**, I. Baskı, Haberci Basın Yayın Dağıtım, İstanbul, 2003.

Todd, Richard A. "Constantinus ve Hristiyan İmparatorluğu", çev. Sibel Sal ve Levent Kınran, **Hristiyanlık Tarihi**, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 141-153.

Toprak, Bilal. "Montanizm'in Ortaya Çıkışı", **II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-IV**, Bursa, 6-8.05.2013, ss. 911-926.

Troll, Christian W. "Tarihi Bir Olay Olarak Hristiyanlık", çev. Talip Özdeş, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 1, 1999, ss. 257-272.

Tuncer, Hasan. **Roma İmparatorluğu Döneminde Kapadokya Bölgesi (M.S. I. ve II. Yüzyıllar)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir, 2014.

Turan, Süleyman. "Pavlus'un Misyon Metotları", **Pavlus'un Düşünmek**, (Ed. Cengiz Batuk), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2006, ss. 349-378.

Ulutürk, Muammer. **Hristiyanlık'ta Havarilik**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2005.

Umar, Bilge. **İlkçağda Türkiye Halkı**, İnkılâp Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1999.

Vermes, Geza. **Ölü Deniz Parşömenleri**, çev. Nurfer Çelebioğlu, Nokta Yayınları, İstanbul, 2005.

Vööbus, A. “Diatessaron”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 7, s. 731.

Weninger, F. X. **Life of the Saints - II**, P. O’shea Publisher, New York, 1876.

Whalen, W. J. “Seven Sleepers of Ephesus”, **New Catholic Encyclopedia**, II. Edition, The Catholic University of America Press, 2002, vol. 13, ss. 38-39.

White, Cynthia. **The Emergence of Christianity**, Greenwood Press, London, 2007.

Whitrow, Thomas. **Elçisel Kilise**, çev. Baturalp Bal, Kaya Basın Yayın, İstanbul, 1998.

Woodhead, Linda. **Hristiyanlık**, çev. Sevda Çalışkan, I. Baskı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006.

Wright, David F. “İlk Hristiyanlar Neye İnanıyordu?”, çev. Sibel Sal ve Levent Kınran, **Hristiyanlık Tarihi**, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2004, ss.102-124.

Yalduz, Alparslan. “Konsillerin Hristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 2, 2003, ss. 257-296.

Yamauchi, Edwin M. “Gnosisçiler (Bilgiciler)”, çev. Sibel Sel ve Levent Kınran, **Hristiyanlık Tarihi**, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 97-99.

Yıldırım, Münir. “Tarsus’un Dini Tarihine Tarihsel Bir Yaklaşım”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 2, 2006, ss. 101-122.

Yıldız, Aynur. **Yahudi Ve İslâm Kutsal Literatüründe Hz. Ya’küb ve Seçilmişlik Kavramı: Karşılaştırmalı Bir Çalışma**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2014.

Yıldız, Hasan. **Ortadoğu’da Dinler Üzerine Bir Araştırma (Yahudilik-Hristiyanlık-İslamiyet)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2008.

Yılmaz, Evren ve Süreyya Eroğlu. “Edessa’dan Urfa’ya: Urfa’da Kilise’den Camiye Dönüştürülmüş Yapılar”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 30, 2013, ss. 1-12.

Yitik, Ali İhsan. **Hız. Meryem ve Efes**, Tıbyan Yayıncılık, İzmir, 2001.

Yurtsever, Adem. “Neokoros Düşüncesinin Kökeni ve Gelişimi: Tanrı, Kutsal Krallık ve Yönetici İlişkisi”, **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 15, Sayı: 2, 2016, ss. 1-16.

EKLER

EK 1: Kalenda Nativitatis Domini*

“Octavo Kalendas Ianuarii. Luna undetricesima, innumeris transactis saeculis a creatione mundi, quando in principio Deus creavit caelum et terram, et hominem formavit ad imaginem suam; permultis etiam saeculis ex quo post diluvium Altissimus in nubibus arcum posuerat, signum fœderis et pacis; a migratione Abrahae, patris nostri in fide, de Ur Chaldaeorum saeculo vigesimo primo; ab egressu populi Israël de Aegypto, Moyse duce, saeculo decimo tertio; ab unctione David in regem, anno circiter millesimo; hebdomada sexagesima quinta, iuxta Danielis prophetiam; Olympiade centesima nonagesima quarta; ab Urbe condita anno septingentesimo quinquagesimo secundo; anno imperii Caesaris Octaviani Augusti quadragésimo secundo; toto Orbe in pace composito, Iesus Christus, aeternus Deus aeternique Patris Filius, mundum volens adventu suo piissimo consecrare, de Spiritu Sancto conceptus, novemque post conceptionem decursis mensibus, in Bethlehem Iudae nascitur ex Maria Virgine factus homo. Nativitas Domini nostri Iesu Christi secundum carnem!”

Rabbimiz İsa Mesih'in Doğuşunun İlanı

“Aralığın yirmi beşinci günü, Dünya'nın yaratılışından çağar geçmesinden sonra, Tanrı'nın başlangıçta yeri ve göğü yaratmasından, insanı kendi suretinde yaratmasından sonra, Büyük Tufan'dan sonra, her şeye Egemen Olanın bulutlar arasına antlaşma ve barış simgesi olarak yayını çekmesinden asırlar sonra, imanda babamız olan İbrahim'in Kildaniler'in Ur şehrinden ayrılmasından yirmi bir asır sonra, Musa'nın önderliğinde İsrail halkının Mısır'dan çıkmasından üç asır sonra, Davud'un kral ilan edilmesinden yaklaşık bin yıl sonra, Daniel'in peygamberliğinin altmış beşinci haftasında, Olimpiyatlar'ın yüz doksan dördüncüsünde, Roma şehrinin 752 yılında kurulmasından sonra, Sezar Octavia Augustus'un bütün dünyada barışı sağlayan saltanatının kırk ikinci yılında, Ebedi Baba'nın Ebedi Allah ve Oğlu olan İsa Mesih'in en sevgi dolu varlığı ile dünyayı kutsamak isteyen, Kutsal Ruh tarafından tasarlanmış olan ve bu tasarıdan dokuz ay geçmesinden sonra, Yahuda'nın Beytlehem kentindeki bakire Meryem'den doğmuş ve insan olmuş, etekemiğe bürünmüş olan Rabbimiz İsa Mesih'in doğuşu.”

* Santa Rosario Katolik Kilisesi, Noel Ayin Kitabı (2004)

EK 2: Plinius'un Mektubu ^{**}

(X.96) Plinius'tan İmparator Traianus'a

“Efendim, kuşku duyduğum konularda sana danışmak benim için bir kural haline geldi. Nitekim, kim kararsızlıklarına senden daha iyi yol gösterebilir, bilmediğim konularda beni aydınlatabilir? Hristiyanların sorgulanmasında hiç bulunmadım; bu yüzden, niçin ve ne ölçüde sorgulandıklarını ya da cezalandırıldıklarını bilmiyorum. Yaş açısından ayırım gözetilip gözetilmeyeceği, en genç olanların daha yaşlılardan ayırt edilip edilmeyeceği, pişman olanların affedilip edilmeyeceği, kesinlikle Hristiyan olan kimsenin inkârda bulunmasının kendisine yarar sağlayıp sağlamayacağı, başka suçlar olmaksızın, sadece inanç açıklamasının mı yoksa inançla birleşen suçların mı cezalandırılacağı konularında oldukça kararsız kaldım. Bu arada, bana Hristiyan oldukları bildirilen kimselere karşı şu yolu izledim: onlara Hristiyan olup olmadıklarını sordum. İtiraf ettiklerinde ölüm cezasıyla gözünü korkutarak ikinci ve üçüncü kez yine sordum, direndiklerinde cezanın yerine getirilmesini emrettim. İtiraf ettikleri şey ne olursa olsun, inatçılığın ve katı dikbaşlılığın cezalandırılması gerektiğinden kuşku duymuyordum. Aynı çılgınlığa sahip başka kimseler de vardı; Roma yurttaşı olduklarından, onların Kent’e geri gönderilmelerini emrettim. Çok geçmeden, benzer durumlarda olduğu gibi, salt soruşturma suçlamaları yaygınlaştırdı, farklı türde bir çok vaka ortaya çıktı. Çok sayıda kişinin adını içeren ve kimin yazdığı bilinmeyen bir yazıt dikildi. Hristiyan olduklarını ya da eskiden olmuş olduklarını inkâr edenlerin, söyleyip yazdırdığım gibi dua ettikleri ve amaca uygun olarak, tanrıların heykelleriyle birlikte getirmelerini emrettiğim senin heykelin önünde tütsü ve şarapla tapındıkları, ayrıca, İsa’yı lanetledikleri için –bunlardan hiçbirinin gerçek bir Hristiyanı yaptırılamayacağı söylenir– salıverilmesi gerektiğini düşündüm. Adlarını muhbirlerin verdiği başka kimseler Hristiyan olduklarını önce itiraf, hemen sonra da inkâr etti; bu kişilerden bazıları üç yıl, bazıları birçok yıl, geri kalan çok az sayıdaki kişi de yirmi beş yıl önce Hristiyan olduklarını ama bu inancı artık terk ettiklerini söylediler. Bunların hepsi, hem senin heykeline, hem de tanrıların tasvirlerine tapındılar, İsa’yı lanetlediler.

Öte yandan bu kişiler, en büyük suçlarının ya da yanlışlarının belli bir günde güneş doğmadan toplanmak, tanrı yerine koyup sırayla İsa’ya ilahi söylemek ve bir suç işlemek üzere değil; herhangi bir hırsızlık, yol kesme ya da zina suçu işlememek, sözünde durmak ve emaneti inkâr etmemek için kendilerini yeminle bağlamak olduğunu söylüyorlardı. Bunları yerine getirdikten sonra, törelerine göre, dağılıyor, sıradan ve zararsız yiyeceklerini paylaşmak için yeniden bir araya geliyorlardı; bu töreden de, senin yönergelerin doğrultusunda yasakladığım kulüplere ilişkin

^{**} Plinius, *Epistulae - X (Genç Plinius'un Anadolu Mektupları)*, çev. Çiğdem Dürüşken ve Erendiz Özbayoğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.

duyuruma uyarak, vazgeçtiklerini söylüyorlardı. Bu yüzden, ministra dedikleri iki köle kızıdan işkence yoluyla gerçeği araştırmamın gerekli olduğunu düşündüm. Çarpık ve aşırı boşinanç dışında hiçbir şey bulamadım.

Sonuçta, soruşturmayı erteleyip sana başvurdum. Nitekim, özellikle suçlananların sayısı yüzünden konu sana danışmaya değer gözüktü. Gerçekten, her yaştan, her sınıftan kadın, erkek çok sayıda insan kovuşturma altındadır ve kovuşturma altında olacaktır. Bulaşıcı boşinanç, sadece kentlere değil, köylere, kırsal alanlara da yayılmış durumda; bu da denetlenebilir ve önlenebilir gözüküyor. En azından, eskiden boş olan tapınaklarda yeniden toplanmaya; uzun bir aradan sonra dini törenleri canlandırmaya ve şimdiye kadar çok az sayıda alıcı bulan kurban etinin orada burada satılmaya başlandığı iyice anlaşılıyor. Bunlara bakarak, eğer pişmanlığa açık kapı bırakılırsa, kalabalık bir insan topluluğunun ıslah edilebileceği kolaylıkla düşünülebilir.”

(X.97) Traianus’tan Plinius’a:

“Secundus’um, sana ihbar edilen Hıristiyanların davalarını incelerken yapman gerekeni yaptın. Öte yandan, davalarda standart bir genel kural belirlemek mümkün değildir. Hıristiyanlar aranıp toplanmamalıdır; ihbar edilir ve suçlanırlarsa, Hıristiyan olduğunu inkâr eden ve tanrılarımıza tapınarak bunu açıkça belli eden kimse, geçmişte ne kadar kuşkulu biri olursa olsun, pişmanlığın ödülü karşılığında bağışlanacak şekilde cezalandırılmalıdır. Buna karşılık, hazırlayanın adını vermediği ihbarnameler, herhangi bir suçlamada dikkate alınmamalıdır. Çünkü bu en kötü örnektir ve çağımızın ruhuna aykırıdır.”

EK 3: Pavlus'un Misyon Yolculukları***

*** Lawrence, ss. 153, 154, 161.

EK 3'ün devamı.

EK 4: Asia İli'ndeki Yedi Kilise****

**** Tiefenbach, Yedi Kilise, s. 37.